

W 62

Στρατηγικὸν γράμμα

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Smolensk...
h...
II

Large handwritten signature or name, possibly "S. P. ...".

Луб...
N 62

Sup. Vnde...
P. 1881

4-71
6390

15 15
G. P. J.

Հրատարակութիւն Կեղրոնական Գրականաւանոցի

491.99-3
4-75

Տ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ

ԱՐՁԱԿ ԵՒ ՉԱՓԱԾՈՅ ԲԱՆԻՑ

1006
27933
Handwritten notes and scribbles

Ի ՊԵՏԱ ՎԱՐՎԱՐՈՒՆԵՑ

Ա. Ա. Բ. Կ. Լ.

Ի ԿԱՐԱՊԵՏԷ ԿՈՍՏԱՆՆԱՆԵՑ

ՀՐԶԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ծառն արմատով է ծառ.
Տունն հիմամբ է տուն:

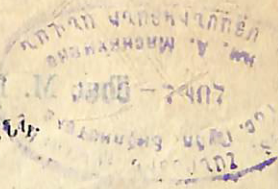
Longum iter est per praecepta,
Breve et efficax per exempla.

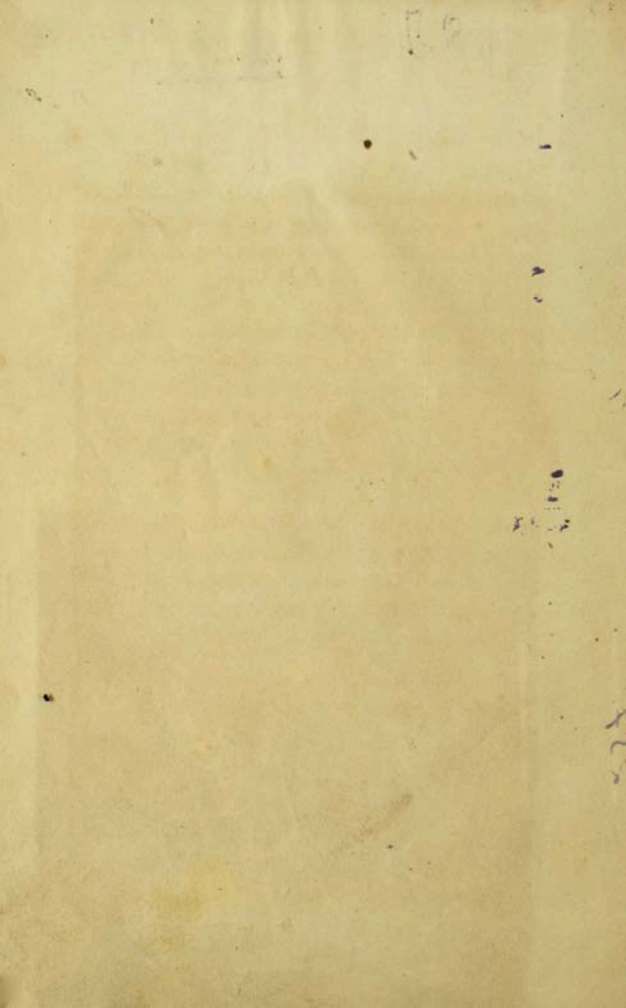
Ս Պ Ե Տ Ա Վ Ա Ր Վ Ա Ր ՈՒ Ն Ե Ց

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Մ Ո Վ Ս Վ Ա Ր Ա Ն Ե Ա Ն Ե

1881

Կրակեան

Ե.

Բ ա ռ ն ա լ ա զ գ ի ն Ա ր շ ա կ ու Ն ն ա ց :

• Եթէ որ կարի առաւելեալ իցէ աշխարհային մեծութեամբ եւ մտօքն ազգատագոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զբազումս: Լաւ է կոյր աչօք քան կոյր մտօք:»

ԵՂԻՇԻ:

*Յետ մահուանն Յազկերտի-որդւոյ Շապհոյթազաւորին Պարսից՝ թագաւորեաց Վրաւամ որդի նորա: Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց՝ առաջի Վրամայ՝ խնդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց՝ եւ նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտաշէս որդի Վրամշապհոյ՝ յազգէ թագաւորացն Հայոց:

*Եւ ի թագաւորել Արտաշրի խաղաղանայր երկիրս առ վայր մի ի շիփթմանց պարսկական գնդի. եւ հարկացն արքունի կանգնեցան զիւանքն. զի հինգ ամ բեկեալ հարկք եւ զօրք յարքունէ Պարսից:

*Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ. եւ բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն. եւ չկարացեալ այսպիսի զեղխ եւ

մոլեկան վարուց թագաւորին Արտաշեսի տա-
նել՝ նախարարքն Հայոց՝ Ժողովեցան միա-
համուռ առ մեծ քահանայապետն Հայոց՝ առ
սուրբ Սահակ Պարթեւ * Եւ զբողոք բար-
ձին՝ հրաւիրելով զնա յօգնականութիւն ին-
քեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից՝ ի
բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց եւ Պար-
սիկ ածել ունօղ աշխարհի:» *Ո՛չ եւս կա-
րեմք ասեն այսպիսի անօրէն եւ պիղծ գոր-
ծոց թագաւորին համբերել. վասնզի լաւ
համարիմք մեռանել՝ քան եթէ զայսպիսի
գործ աղտեղութեան հանապազօր տեսանել
եւ լսել: Մեք ո՛չ մի ինչ ելս գտանել կարող
եմք՝ բայց բողոքել թագաւորին Պարսից՝ ի
բաց բառնալ ի թագաւորութենէ այտի: Աղա-
չեմք միաբանել այսմ խորհրդոյ մեզ:»

*Այլ նա Սահակ ասէ. «Ո՛չ առ սուտս
ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայգպիսի
աղէտս ամօթալճաց եւ բազում անգամ
յանդիմանեալ. բայց նա Արտաշիւր ուրացաւ:
Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի տանել թերու-
թեան առնն, մինչեւ զելս իրացն խորհել
մարթացուք կայսերքն Յունաց Թէոդոսիւ
եւ ո՛չ անօրինաց մատնել ի ծաղր եւ յայ-
պանումն:» Եւ նորա նախարարք ոչ կամէին.

եւ ջանային զնա համախորհուրդ իւրեանց առնել:

*Իսկ սուրբ կաթողիկոսն՝ իբրեւ լսէր եւ ստուգիւ ճանաչէր, եթէ ի նոյն միտս հաստատեալ են բովանդակ աւագանի աշխարհին, հրաժարէր առնել պատասխանի բանիցն մինչեւ յաւուրս բազումս. եւ արգելեալ զինքն ի սենեակ ողբոց միայն եւ արտասուաց լսէին ձայնս. քանզի տեսանէր իօպառիսպուռ զկործանումն աշխարհիս Հայոց: Յետ աւուրց՝ ոմանք յեպիսկոպոսաց եւ ի պատուական երիցանց եւ ի սարկաւագաց, որք ի նորին սուրբ ուխտէ հայրապետին էին, եւ ոմանք յազատ աւագանւոյն Հայոց համարձակեալ մտանէին ի ներքս եւ խօսէեն ընդ նմա բանիւք ողորանաց. ընդ որս սփոփեալ սակաւ մի սուրբ քահանայապետն լռեալ դադարէր առ վայր մի: X

Իարձեալ՝ ժողովեալ առ նա միաբան ամենայն ազատագունդք աշխարհին Հայոց եւ զնոյն բանս երկրորդեալ առաջի սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց՝ խնդրէին ստիպով ի նմանէ եւ զնորա միաբանութիւնն ընդ ինքեանս: Իսկ սուրբն իբրեւ տեսանէր եթէ ոչինչ ամենեւիմք են կասեալք յառաջին խոր-

հըրդոցն՝ վասնզի յաւելուած օրրստօրէ աղ-
տեղի գործոց թագաւորին առաւել քան
զառաւել աճեցուցանէր ի կորուստ անձին
իւրոյ զմիաբանութիւն իշխանացն, ձայն
բարձեալ ողբալով ասէր. * «Խնձ քա՛- լիցի
մատնել գայլոց զիմ՝ մոլորեալ ոչխար եւ ոչ
սլատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ
գահալէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ
թագաւորի առաջի, փութայի եւ ո՛չ յա-
սլաղէի՝ յուսալով զկանգնումն գլորելոյն:
Այլ հեթանոսաց առաջի ո՛չ առնում յան-
ձըն. քանզի դրոշմեայ է աւագանաւն, թէ-
պէտեւ անառակ է. սրունիկ է, այլ քրիս-
տոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ո՛չ
անհաւատ հոգւով. զեղխ է վարուք, այլ ո՛չ
կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ո՛չ
ծառայէ տարերց. * միտլ ախտանայ ցաւով
այլ ո՛չ է վարակեալ ամենայն ախտիւք իբ-
րեւ զամբարիշտ: Եւ զիա՛րդ զտակաւամեղն՝
ամենայնիւ ամբարշտելոցն մատնել ի սատա-
կումն. քա՛՛ ձեզ, որդիք, մի՛ խորհիք ըզ-
խորհուրդդ զայդ, եւ զբնիկ տեարսդ, որ-
պէս եւ ոմանք զձեր նախնեացն, կորուսա-
նել մի՛ ջանայք: * Եւ զիա՛րդ լինիցի այդ՝
փոխանակել զիմ՝ ախտացեալ ոչխար ընդ

առողջ գաղանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս:» x

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ՝ իբրթէ խաբկանօք իցէ գործն յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ Սահակ, ասեն ամենեքին. «Վասնզի ո՛չ համակամեցար մեզ չթագաւորել նմա, արդ եւ մեք կամեցուք եւ քեզ չքահանայանայ մեզ:» Եւ միաբանեալ ամենեքին՝ անցին առ արքայն Պարսից Վաւմ հանգերձ Սուրմակաւ ոմամբ Արծկէացի փառամոլ երիցու՝ չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշրէ եւ մեծէն Սահակայ՝ զՅունոյք գլեալ խորհրդովն:

*Սկսան ազգի ազգի լեզուագարութեամբ չարախօսել զսրբոյն Սահակայ, որպէս թէ ո՛չ կամի զթագաւորելն Պարսից եւ հարկել Հայոց եւ զօրավարել. այլ զթագաւորելն Յունաց ցանկայ գտանել. նաեւ հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ զթուղթսն սրբոյն Սահակայ՝ առ կայսրն եւ առ հայրապետն, եւ զերթալն Մեսրոպայ եւ Վարդանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, եւ զգալն Անատողեայ եւ զշինել քաղաքին ի Վարին գաւառ:

*Վաղվաղակի դեսպան արարեալ զթագաւորէն Արտաշիսէ՝ առ ինքն ճեպոյլ գալ

հրամայէր Վ.Ռամ. գալ նմա գրէր եւ մեծ քահանայապետին Սահակայ: *Յ*

Եւ եկեալ նոցա ի Դուռն՝ հարցանէր նախ՝ առանձին արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց՝ եթէ «զինչ են իրքդ» յաղագս որոյ ամբաստանեն զքէն նախարարքդ Հայոց:» Եւ նորա պատասխանի տուեալ ասէր՝ եթէ՝ «ամենեւին ո՛չ գիտեմ՝ զինչ խօսին. եւ չարախօսեն դորա զինէն, որպէս սօլոր են ի բնէ թշնամանել զտեսրս իւրեանց, քանզի միշտ իշխանապիոխք լեալ են եւ տիրատեացք:»

Եւ Վ.Ռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն զՍահակ եւ կամէր լսել ի նմանէ զամենայն. իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէր՝ եթէ «ո՛չ գիտեմ զինչ խօսին. նոքին իսկ նախարարքն ասացեն եւ դուք լուարո՛ւք. զիս ինչ մի հարցանէք. զի ոչ ինչ լսելոց էք յինէն յաղագս չարախօսութեանդ այդորիկ չար ինչ կամ բարի:»

Ապա կոչէր Վ.Ռամ զՍուրէն Պահլաւն զիւր հաղարապետն, որ աղգակից եւ տոհմակից էր Սահակայ՝, եւ պատուէր տայր նմա՝ յօժարեցուցանել զՍահակ՝, զի միաբանեալ ընդ այլ նախարարսն Հայոց վկայեսցէ չարախօսութեան նոցա: *Թ*

*Եւ նորա (Սուրէնայ) անկեալ ի բանս
հրապուրանաց ասելով «Զի արիւն իմ ես
եւ հարազատութիւն, զբարին քո խոկալ
ասեմ: Եթէ միայն այժմ միաբանեսցիս ընդ
նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքա-
յէն Պարսից, եւ զթողն քո Վարդան Մամի-
կոնեան կարգեսցէ Վռամ ի վերայ Հայոց զու-
գահաւասար թագաւորին եւ համապատիւ⁶:»

Այլ Սահակ ո՛չ առնոյր յանձն՝ ասելով.
«Զիա՞րդ վասն սնափառութեան եւ իշխա-
նասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ: Վամ
ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն ընկե-
նուլ զԱրտաշիր. զի ես նորա ապստամբու-
թեան ինչ խորհուրդ ո՛չ գիտեմ: ապա եթէ
վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամ-
բաստանենն, պատուոյ արժանի է ի ձէնջ
ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէ-
պէտ ըստ մերումն դատապարտի: Սակայն՝
յինէն ոչինչ էք լսելոց ամենեւին:»

*Եւ լուեալ զայս պատասխանի Սուրէ-
նայ ի մեծ հայրապետէն եւ պատմեալ թա-
գաւորին, ի ցառումն զայրացման գրգռեալ
թագաւորն՝ հրաման տայ այնուհետեւ ի
բազմամբոխ Ատենին հարցանել զնախարար-
սըն Հայոց եւ զԱրտաշէս:

Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում
ազատեզարանութիւնա եւ ազգի ազգի խօսս
անարժանութեան ի վերայ թագաւորին իւր-
եանց. քանզի ոչ եթէ ի նմա եղեալ զիրօն
խօսէին այլ եւս յաւելուածովք ըստ օրինի
թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բա-
զում մնաս: *Եւ ոչ գնելով ունին Ար-
տաշի՛ յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն
Վռամ առաւել եւս բանիցն Սուրմակայ:
Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն
էր նմա նախարարացն խոստացեալ, մասն
որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց Սուր-
մակ զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ: *Եւ
յուրաստ եղեալ Արտաշեսի թէ «չէ այդ-
պէս» ոչ հաւատացին լսողքն» եգեալ զկամս
իւրեանց բառնալ ի միջոյ զթագաւորու-
թիւնն յԱրշակունեաց ազգէն, մանաւանդ
զի լուաւ թագաւորն Վռամ ի դատախա-
զացն Արտաշեսի թէ «բնաւ զի՞ իսկ եւս պի-
տոյ է թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ ըստ
ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ եւ
զիւրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ
զհպատակութիւն եւ զանհպատակութիւն
ցուցցէ ձեզ:»

Կուեալ զայս Վռամայ հանդերձ աւագան-

ւով Ղրանն՝ յոյժ ուրախանայր եւ հրաման
տայր վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագա-
ւորութիւնն յԱրտաշեսէ *եւ անդէն արգե-
լուլ զնա եւ զամենայն ինչս ազգի նորա
ուներ յարքունիս. նոյնպէս եւ զմեծն Սա-
հակ արգելուլ եւ զտունն կաթուղիկոսա-
կան ուներ յարքունիս. *փոխանակ զի ոչ
միտբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախա-
րարսն. *եւ տալ նորա փոխանակ յաթոռ
եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն
զայն: Եւ մեծապարգեւ զնախարարսն ար-
ձակեալ պարսիկ մարզպանաւ⁷, որում ա-
նուն էր Վեհմիհրշապուհ*, *որ եկաց մարզ-
պան ամս երեքտասան:

*Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն
յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Ար-
տաշեսի եւ անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ-
լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան
Պարսից⁸: (432 թւ.)

* Ըստ Թովմայի Մ: 4-2.

Ըստ Թովմայի Մ: 4-2.

Բ.

Ընդ կործանումն Հայկազեան գահուէ:

Ոգիդ վսեմ, զթագն և զբարձ
Թէ ինձ ողբաս զոր բաղդն եբարձ,
Մի լար. բաղդին բարքն են անդարձ.

Թէ զբարձման սգաս դու խանձ,
Լացի՛, առ և զիմ արտօսը անսանձ.
Ո՛հ, լամ՛ ըզձեզ Հեռ և Նախանձ,
Հ. Մ. Ջ-Ի-Ը-Ի-Ի-Ն.

Գ.

Ս կ ի զ ր ն հ ա լ ա ծ ա ն ա յ :

..Որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր
առաքինութենէն յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է
բնութիւն մարմնոյ. յամենայն հողմոյ շար-
ժի. յամենայն բանէ խռովի. եւ յամենայն
իրաց դողայ: Երազագէտ է պնպիսին ի կեանս
իւրում, եւ յանդիւտ կորուստն յուզարկի թ
մահուան իւրում: ԵՂԻՇԷ՛

*Ի բառնալ աղգին Արշակունեաց, տի-
րեցին աշխարհին Հայոց աղգն Սասանայ
Պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւն օրի-
նօք մոգուցն՝ եւ բազում անգամ մարտնչէր
ընդ այնոսիկ, որք ոչ ընդ նովին օրինօք

մտանէին՝ սկիզբն արարեալ յամացն Արշա-
կայ արքայի՝ մինչեւ յամն վեցերորդ Արտա-
շիսի արքայի: Իբրեւ զնա եւս մերժեաց ի
Թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց
անկանէր Թագաւորութիւնն. զի Թէպէտ
եւ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր,
սակայն այրուծին՝ Հայոց բովանդակ ի ձեռն
նախարարաց առաջնորդէր ի պատերազմի:
Վասն որոյ եւ աստուածապաշտութիւնն
բարձրագլուխ երեւելի լինէր յաշխարհին
Հայոց մինչեւ յամն երկրորդ Յազկերտի, որ
Թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանէր
իւր զհաւատացեալքս. յարձակեցաւ ի վե-
րայ աշխարհին Յունաց, եհար մինչ ի Մծբին
եւ զբազում գաւառս Հոռոմոց՝ աւերեաց
ասպատակաւ եւ զամենայն եկեղեցիս հրձիգ
արար: Թէոդոս կայսր՝ քանզի խաղաղասէր
էր՝ այր մի Անատոլ անուն, որ էր սպա-
րապետ արեւելից, առաքեաց առ նա բա-
զում գանձիւք եւ զամենայն, զոր ինչ ա-
սաց ի ժամանակին կատարեաց ըստ կամաց
նորա եւ դարձաւ անդրէն յիւր քաղաքն
Տիզբոն: Իբրեւ ետես անօրէն իշխանն, եթէ
յաջողեցաւ չարութիւնն նորա, դրդուեցոյց
զբազումն ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր

զոր բանիւք սպառնալեօք, էր զոր կապանօք եւ տանջանօք:

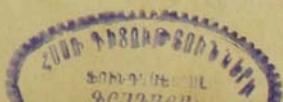
*Եւ էր Յազկերտի հաղարապետ մի Միհրնբրսէհ անուն, այր չարահնար եւ դժնամիտ. որոյ արկեալ ի միտս ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան ի կործանումն եւ ի կորուստ թուլասիրտ ոգւոց. որում գտեալ օժընդակ չար եւ սագրիչ անօրէն մտածութեանն իւրում այր մի ի տոհմէն Սիւնեաց, որոյ անունն էր Վարազվաղան, որ էր փեսայացեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ. լոր եւ ըստ համբաւոյ ոմանց ատելութեամբ մեծաւ ասէին զկեալն ընդ միմեանս՝ զՎարազվաղանայ եւ զղստեր իշխանին Սիւնեաց. յաղագս որոյ ծանր քինուհայէր հայր աղջկանն ընդ փեսային իւրում: մինչեւ հալածեալ հանէր զնա յաշխարհէս Հայոց:]

Եւ չարիմացին Վարազվաղանայ գիտացեալ զանհնարին ուրախութիւնն Վասակայ եւ զի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն, փախուցեալ յերկիրն Պարսից՝ առ Միհրնբրսէհ անկանէր եւ ձեռքեալ ինքնակամ յօժարութեամբ ի սուրբ եւ յարդար քարոզութենէն կենաց, զոր ա-

ուաքեալն Հայոց Քրիզորիոս վարդապետեալ
եղել զեղազործ կորստեան ոգւոց անօրի-
նաւն Միհրնբրսէհիւ ամենայն տկարամիտ
անձանց: Ուսուցանէր Միհրնբրսէհ զՎա-
րդազիւազան ասելով այսպէս «Հայեաց մտաց
աչօքդ եւ տե՛ս թագաւորութիւն մի այս-
պիսի, որ ահաւոր է եւ ի վեր քան զամե-
նայն թագաւորութիւնս. ընդ նմին եւ զօ-
րինացս յայտնապէս ըստ արժանի մեծ թա-
գաւորութեանս զընտրողութիւն, զստոյգն
եւ զվայելուչն. քանզի ո՞վ որ ոչ տեսանէ
յամենայն տիեզերս զարեգականն զփառա-
ւորութիւն, որոյ ճառագայթիւք լուսաւո-
րին ամենայն եղեալք, որով կերակրին եւ
վայելեն ամենայն բանաւորք. որով բոյսք եւ
սերմունք ատուրացեալք եւ հասեալք ի կա-
տարելութիւն մատուցանեն զկեալն քարի
եւ զուրախանալն:» x

Չորոյ անմիտ վարդապետութիւն լուեալ
Վարդազիւազան՝ չկարաց առնել անդրէն պա-
տասխանի. եւ ի նախանձ ընկղմեալ ընդ
անբրոյն՝ խորհէր ի միտս իւր թէ «իմաստս
այս իմ եւ ջանս եւ արարուած երկուց ի-
րաց առիթ է ինձ բարւոյ. կա՛մ հաւանի
աշխարհն Հայոց եւ ուրանայ մեծաց պար-

գեւաց եւ պատուոյ արժանի լինիմ յԱրեաց,
որպէս հաւատարիմ նախագիւտ եւ օգտա-
ցոյց այսպիսի կարեւոր եւ մեծ իրաց. եւ
կամ չհաւանին յանձն առնուլ եւ ընդդի-
մանան, չկարացեալ կալ առաջի այսպիսի
մեծի ուժոյ, կորնչին ամենեւիմք. կորնչի
թերեւս եւ իմ թշնամին յիրիս յայսմիկ:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս Միհրը-
ներսէհի՝ մտեալ խնդալից առ թագաւորն՝
սկսաւ խօսել ընդ նմա առանձինն եւ ասէ.
[«Այ միայն ի վայելչութենէ շահից՝ եթէ որ-
պէս ի դէպ է տերանց օգտել ի ծառայից՝
զայն եւեթ հոգալ պարտ է տերանց, այլ
եւ յաղագս գիւտի ոգւոց արժան է զմտաւ
ածել՝ Արգ քանի՞ աշխարհ են, որում գոք
իշխէք աստուածաբար. նախ առաջին Հա-
յոց մեծ աշխարհն եւ առ նմին Վրաց եւ
Աղուանիցն. միայն օգտիցն եւեթ հայիք,
զոր ընդունիք յաշխարհացն. եւ որ մեծն
է եւ կարեւոր յաղագս այնչափ կորուսեալ
գիւտի ոգւոց, զայն բնաւ եւ զմտաւ խիկ
չածէք: Գուք ինքնին գիտէք եւ ամենայն
Արիք զաշխարհն Հայոց, թէ որպէս մեծ է
եւ պիտանի: Եւ մօտ եւ սահմանակից է
կայսեր իշխանութեանն եւ զօրէնս եւ պաշ-

տօն զնոյն ունի: Եւ եթէ մերոց օրինաց
ընտանեցուցանէք զնոսա, այնուհետեւ զձեզ
սիրեն եւ զԱրեաց աշխարհն: Եւ յորժամ
Հայք սրտիւ մեր լինին, Վիրք եւ Աղուանք
այնուհետեւ մեր իսկ են: Եւ իմ թէպէտ
եւ էր յառաջագոյն հոգացեալ զայսպիսի
մեծ իրս, այլ առաւել եւս հաստատեալ յառ-
նէն, որ ի Սիւնեաց տոհմէն, զի գիտաց
հեռանալ ի մուր օրինացն եւ ընտրել զճըշ-
մարիտ եւ զհաստատուն օրէնս մեր, զոր
կամաւ եւ ախորժելով յանձն էառ. ի նմա-
նէ առաւելագոյն ծանեայ զօգուտ հոգեւոր
եւ մարմնաւոր, որ յիրացս յայսցանէ լի-
նելոց է ձերում թագաւորութեանդ. այլ
եւ որ սերտ սիրով ետ զանձն իւր այրն,
արժան է դիպիլ երեւելի փառաց քան զա-
մենայն ընկերակիցս իւր եւ տոհմակիցս, որ-
պէսզի տեսեալ տոհմին նորա եւ ամենայն
Հայոց աւագանոյն զմեծամեծ բարիս եւ
զչքեղութիւնն որ ի ձէնջ ի վերայ նորա, ի
նախանձ գրգռեալ եւ նոքա յօժարութեամբ
յանձն առնուն զձեր հրաման: Ապա թէ ոչ
լինիցի այս այսպէս, կասկածիմ յառաջի-
կայսն՝ մի՛ գուցէ որում օրինացն են հաս-

տատուն՝ նոցին եւ ծառայութիւն առնել
ցանկան:»

Իբրեւ զայս ամենայն լսէր Յազկերտ ի
հազարապետէն՝ հաճեալ ընդ իմաստն եւ
գովեալ յայտնէր մոգուցն եւ աւագանւոյն:
*Ասեն մոգքն. «Արքայ քաջ, Աստուածքն
ետուն քեզ զտէրութիւն եւ զյաղթութիւն,
եւ ոչինչ կարօտ են նոքա մարմնաւոր մե-
ծութեան. բայց եթէ ի մի օրէնս դարձու-
ցանես զամենայն ազգս եւ ազինս, որ են
ի տէրութեան քում. յայնժամ եւ աշխար-
հըն Յունաց հնազանդեալ մոցէ ընդ օրի-
նօք քովք: Արդ՝ զօր գումարեա եւ գունդ
կազմեա խաղա, գնա դու յաշխարհն Քու-
շանաց՝ եւ զամենայն ազգս ժողովեա եւ
անցո՛ ըստ Պահ-դուռն՝ ի ներքս եւ դու
անդէն արա՛ քեզ բնակութիւն: Յորժամ
արգելուս եւ փակես զամենեսեան ի հեռա-
ւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք
կամաց քոց. տիրես դու եւ երկրին Քու-
շանաց, եւ Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քո
իշխանութիւնդ: Բայց միայն զազանդ քրիս-
տոնէից բարձ ի միջոյ:»

Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին
եւ մեծամեծացն. հրովարտակս առաքէր յա-

մենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ. եւ է այս.

«Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խազացաք գնացաք յերկիրն Յունաց եւ առանց պատերազմի նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն. դուք անսպառ լերուք յուրախութեան: Մեք ի մտի եղաք դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն Քուշանաց. դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք՝ վազվազակի այրեւծի գումարեցէք, առաջի քան զիս յանդիման լերուք ինձ յԱպար աշխարհին՝» /

Ըստ այսմ հրովարտակ եհասս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց՝ եւ յԱղուանից՝¹⁰ եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց: Քունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի կողմանց, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք: Ոչ գիտացեալ զերկդիմի միտս թագաւորին՝ գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ եւ տիրասէր խորհրդովք. բարձին ընդ իւրեանս սուրբ կտակարանս բազում պաշտօնէիւք եւ բաղմագոյն քահանայիւք, հրաման տուեալ աշխարհի, սչ իբրեւ յակնկալութիւն կենաց, այլ իբրեւ ի յճարումն վախճանի. զի թէպէտ եւ խորհուրդ թագաւորին չէր յայտնեալ

նոցա՝ սակայն կարծիք ի մտի էին ամենեցուն. մանաւանդ իբրեւ բեկեալ տեսին զգորութիւն Յունաց:

Յիշէին զպատուիրեալսն ի Պողոսէ՝ եթէ «ծառայք հնազանդ լերո՛ւք տերանց ձերոց մարմնաւորաց»¹⁰ եւ յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն յանդիման լինէին՝ փութով կատարեալ զհրամանն ըստ կամաց նորա:

Յոյժ ուրախ լինէր թագաւորն իբրեւ ետես զամենայն կազմութիւնն եւ զբազմութիւնն գնդին բարբարոսաց,¹¹ որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի:

Խաղաց ի վերայ Հոնաց աշխարհին եւ զերկեամ՝ մի կռուեալ՝ ոչինչ կարաց ազգել նոցա. արձակեաց զմարձիկսն յիւրաքանչիւր տեղիս եւ զայլսն փոխանակ նոցա առ իւր կոչէ նոյին պատրաստութեամբ: Այսպէս ամ յամէ սոյնութիւնն կարգեաց եւ իւր անդէն քաղաք քնակութեան շինեաց սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեան իւրոյ մինչեւ յամն մետասաներորդ:

Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ հաստատուն կացին Հռոմք յուխտին իւրեանց եւ զազարեցին Խայնդուրք¹² ելանել ընդ պահակն ձորայ¹³ եւ ի նեղ եւս արկ զթագաւորն Հոնաց—

աւետիս առաքեաց ընդ ամենայն ատրու-
շանս աշխարհին իւրոյ—ցլուք սպիտակօք
եւ գիսաւոր նոխազօք առատացոյց զգոհս
կրակին. պսակօք եւ պատուովք մեծարեաց
զբազումն ի մոգաց եւ մոգպետաց: Նտ եւս
հրաման՝ յափշտակել զբրիստոնէից ինչս եւ
զստացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց աշ-
խարհին:

Եւ այսպէս հպարտացաւ ի միտս իւր
մեծ ոմն զինքն կարծէր եւ յոյժ էր ցա-
սուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի, յորժամ
լսէր՝ թէ տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ եւ
թաղեցաւ: Մի ոմն ի մանկագոյն նախա-
րարացն Հայոց ընդդէմ բանս եգ եւ ասէր,
«Արքայ քաջ, դու ուստի՞ գիտես այսպիսի
բանս խօսելի զՏեառնէ. «Թագաւորն ասէ՝
«Իմ իսկ առաջի բնթերցան զգիրսն մու-
րութեան ձերոյ:» Նտ պատասխանի պա-
տանեակն՝ «ընդէր ցայդ վայր, արքայ, մի-
այն ետուր ընթեռնուլ. յառաջ եւս մատո՞
զկարդացումնն եւ լսես անդ զյարութիւնն,
զյայտնութիւնն առ բազումն, զվերացումն
յերկինս, զնստելն ընդ աջմէ Հօր, զխոս-
տումն երկրորդ գալստեան, զհամառօտ հա-
տուցմունսն արդար դատաստանին:» Թա-

Ե.

Ա ռ ա ջ ա ր կ ու լ թ ի լ ն :

«Ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հաւատոց մերոց, եթէ ^{կատրիցիմք} իբրեւ զտըզայս, սյլ ընդ Աստուծոյ» ԵՂԻՇԷ.

*Քրիստոնեայքն որ ի զօրուն էին, բարձր բարբառով եւ երգօք հոգեւորօք յայտ յանդիման մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին: Անօրէն իշխանն Յազկերտ իբրեւ գիտաց, եթէ յայտնեցաւ ծածուկ խորամանկութիւն խորհրդոցն, սկսաւ յառաջ կոչել զկրտսերս յաւագաց եւ զանարգս ի պատուականաց եւ զտգէտս ի գիտնոց եւ զանարիս ի քաջ արանց. մինչեւ զհայր եւ զորդի քակէր ի միմեանց: Պատրէր զոմանս ոսկւով եւ արծաթով. զբազումս առատ պարգեւօք. զոմանս պատուովք եւ իշխանութեամբք մեծամեծօք. եւ կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեսեան ի պատճառս սիրոյ, զի խորամանկութեամբ որսալ մարթասցէ ըստ առաջին խորհրդեան խրատուացն:

Չայս առնէր ի չորրորդ ամէն մինչեւ ի մետասան ամն իւրոյ տէրութեանն: Իբրեւ

ետես) եթէ ոչինչ յարգեցաւ ծածուկ հնարագիտութիւնն, յայտնեաց ակամայ զծածուկ խորհուրդսն եւ ասէ. «Ամենայն ազգ եւ լեզուք, որ ընդ իմով իշխանութեամբ, դադարեսցին յիւրաքանչիւր մոլոր օրինացն եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական սպաս ունելով կրակի եւ զմոգութեան օրէնս կատարելով:»

Ի սկզբան երկոտասան ամի թագաւորութեան իւրոյ անհամար բազմութեամբ յարձակեալ հասանէր յերկիրն Քուշանաց. առնոյր զբազում բերդս եւ զքաղաքս. կուտէր զգերին եւ դաւար: Այնուհետեւ հաստատէր ի կարծիս մոլորութեան ասելով՝ «Զինչ հատուցուք աստուածոցն փոխանակ մեծի յաղթութեանս:» Մոգքն եւ քաղեայքն ասեն. «Աստուածքն ետուն քեզ տէրութիւն եւ զյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոց. ոչինչ կարօտ են խնդրել ի քէն» այլ զի բարձցես դամենայն ուսմունս մոլորութեան մարդկան եւ ի մի դարձուցես օրէնս զբազաշտական սլատուիրանին:» Խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ յաղթէր խրատն: Ի ներքոյ Պահ-գրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուծիոյն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Հրաման սաստիւ ի

վերայ դռնապանացն առնէին, թէ «որ
յարեւելս առ մեզ գայցեն՝ թողցեն, իսկ յա-
րեւելից յարեւմուտս անանց լիցի ճանա-
պարհն»:

Յայնմ ժամանակի մեծաւ չարչարանօք
եւ տանջանօք ստիպէր ուրանալ զճշմարիտն
Աստուած: Զօրականքն առհասարակ միա-
բան աղաղակէին եւ ասէին՝ «Ահայ են եր-
կինք եւ երկիր. ոչ երբէք հեղգացեալ ենք
յարքունի վաստակս. ի զուր անողորմ են
հարուածքս ի վերայ մեր:» Թագաւորն
երգմամբ հաստատէր եւ ասէր. «Ոչ թողա-
ցուցից ձեզ, մինչեւ կատարեսցիք զկամս
իմ:» Յետ երկոտասան աւուր հրաման տայր
ընթրիս կազմել առատութեամբ. եւ կոչէր
զբազումս ի զինուորական քրիստոնէից. եւ
սիրով խոնարհութեամբ խօսէր ընդ նոսա,
զի թերեւս հաւանեսցին ուտել զմիս զոհեալ-
իբրեւ ոչ կալան անձին ամենեքեանքն, ոչինչ
կարի ստիպեաց, այլ հրամայեաց նոցա մա-
տուցանել զսովորական կերակուրն: Եւ ան-
տի ի դուրս ելեալ ի սրահն արքունի, ար-
գելին զոմանա ի նոցանէ ձեռս յետս կա-
պելով եւ զգուշութեամբ պահելով՝ էր որ
զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս:

Գուճապ գուճապ գուճապէին ի նոցանէ
յերկիրն հեռաւոր ի մարտ պատերազմի
թշնամեացն արքայի. եւ զամենեցուն զկար-
գեալ թոշակսն նուազեցուցանէին. եւ քաղ-
ցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնո-
սա. եւ ձմերոցին տեղիս՝ զդժնեայ վայրսն
հրամայէին նոցա: Արչա՛փ չարութիւն զա-
նարդութիւն բազմացուցանէր, նոքա քրի-
ստոնեայք եւս քան զեւս զօրանային ի
սէրն Քրիստոսի. սակայն արտաքին տեսիլն
կարի ողորմելի էր յօտարութեան. այնպի-
սի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր
ի չարաշուք ^{ևս պատրուկ} անարդութիւն. եւ հայրենի
ազատութիւնն՝ չարաչար կայր ի ծառայու-
թեան մարդախոշոշ բռնաւորին:

Առաքէր Յազկերտ յերկիրն Հայոց զՌեն-
շապուհ աշխարհագիր առնել ամենայն եր-
կրին Հայոց՝ ի թողութիւն հարկաց եւ ի թե-
թեւութիւն այրեւծիոյ: Առաջին զազատու-
թիւն եկեղեցւոյն արկանէր Ռենշապուհ ընդ
ծառայութեամբ: Երկրորդ՝ միայնակեաց
քրիստոնեայք, որ բնակեալ էին ի վանորայս
ընդ նովին աշխարհագրաւ արկանէր: Եր-
րորդ՝ զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց:
Չորրորդ՝ բանասարկութեամբ զնախարարեանն

սրկ ընդ միմեանս: Չայս ամենայն առ-
նէր թերեւս զմիաբանութիւնն բակեցէ
եւ զշինականն վատնեցէ: զուխտն եկեղե-
ցւոյն ցրուեցէ: եւ առ յոյժ աղքատու-
թեանն ակամայ դիմեցեն յօրէնս մոգուց:
Հինգերորդ՝ որ հազարապետն՝ էր աշխար-
հին, գրրգռեաց Դենշապուհ եւ յարոյց զամ-
բաստանութիւն ի վերայ նորա. եւ հանեալ
ի գործոյն փոխանակ նորա Պարսիկ ած-
յաշխարհն եւ միւս եւս մոգպետ դատաւոր
աշխարհին:

Ամենայն գործքս դժնեայ էին. զի ո՞վ
կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից
եւ սակից, բաժից եւ հասից, լերանց եւ
դաշտաց եւ մայրիաց: Ինքեանք եւս մե-
ծապէս զարմանային թէ ուստի այս ամե-
նայն գանձ ելանէ. զիա՞րդ շէն կայցէ աշ-
խարհն: Իբրեւ տեսին Պարսք, թէ այսու
ամենայնիւ չկարացաք՝ ձանձրացուցանել,
յայտնապես հրաման ետուն մոգաց եւ մոգ-
պետաց նամակ մի գրել եւ է այս.

«* Ձմտաւ ածեալ՝ թէ որ միանգամ ընդ
իշխանութեամբ մերոյ թագաւորութեանն,
որպէս օգտիւք եւ այլ հապատակութեամբ
վայելեմք ի նոցանէ, եւս առաւել պարտիմք

ընդ փրկութիւն ամենեցունցն հոգւոց հոգալ. եւ եթէ յանկարծ ծուլացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ հոգոգութենէ, տեղեկացաք յօրինաց մերոց, թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն: Արդ՝ եթէ մեր պատուհասիմք վասն չբողոքելոյ ումեր ի ձեռն, ձէզ առաւել եւս արժանի է երկնչել, թէ հեղգայք ինչ յիւրաքանչիւր հոգւոյ օգտէ, զի ի մէնջ պատուհասիք եւ յաստուծոց: Ասան որոյ] զօրէնս մեր զըստոյգ եւ զարդար գրեցաք եւ տուաք բերել առ ձեզ. կամիք՝ եթէ որպէս դուք օգտակար աշխարհի էք եւ մեր սիրելի, զմեր արդեօք զարդար եւ զկշիռ օրէնս ուսանէիք եւ ունէիք. եւ չպաշտէիք զայնպիսի օրէնս, որ ամենեցուն մեզ յայտնի են, թէ սուտ են եւ անօգուտ, եւ զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ:» Աւասիկ օրենքն մոգուց. 77

* «Որմիզգ արար զերկին եւ զերկիր, Արհմն ընդդէմ չար գործեաց, ամենայն բարիք, որ յերկնից եւ այսր լինին, Որմզդի են. եւ ամենայն վնասք՝ որ անտի եւ այսր գործին, զայն Արհմն արար. յաջողութիւնք եւ տէրութիւնք եւ փառք եւ պատիւք,

եւ առողջութիւնք մարմնոց, եւ գեղեցկու-
թիւնք դիմաց, եւ ճարտարութիւնք բանից,
եւ երկայնակեցութիւն ամաց տյգ ի բա-
րւոյն առնուն զգոյացութիւն. եւ ամենայն
որ ոչ այդպէս է ի նա չարին արարած խառ-
նեալ է: Մարդիկ մոլորեալ են, որ ասեն՝
թէ զմահ Աստուած արար. եւ չար եւ բա-
րի ի նմանէ լինին. մանաւանդ որպէս քրիս-
տոնեայք ասեն թէ Աստուած նախանձոտ
է, վասն թզոյ միոյ զմահ արար. ասեն՝ Աս-
տուած, որ զերկինս եւ զերկիր արար, ի
ի կնոջէ ծնաւ: Եթէ աշխարհն Հոռոմոց
տգիտաբար մոլորեալ են եւ զրկեալ ի կա-
տարեալ գենէս մերմէ, յանձանց պարմայեն
զվնասն. դուք ընդէր դհետ նոցա մոլորու-
թեանն ցնորիք. զոր օրէնս տէրս ձեր ունի,
զնոյն եւ դուք կալարուք. զի առաջի
Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք տալ:»

«Մի հաւատայք առաջնորդացն ձերոց.
զոր բանիւ ուսուցանեն, գործովք ոչ կարեն
յանձն առնուլ. յարգեն զանարգս քան
զպատուականս. գօլին զմահ եւ պարսաւեն
զկեանս. որ չարագոյն եւս է՝ զԱստուած ի
խաչ ելեալ ի մարդկանէ քարոզեն եւ զնոյն

մեռեալ եւ թաղեալ եւ ապա յարուցեալ
եւ վերացեալ յերկինս:»

«Արդ երկու իրք կան առաջի՝ կամ ա-
րարէ՞ք բան առ բան նամակիդ պատաս-
խանի եւ կամ արի՞ք ի դուռն եկայք եւ
յանդիման լերուք մեծի հրապարակին:»

*Ընդ նմին հրամայեաց Յազկերտ ատրու-
շանս եւ փուշտիպանս² եւ քուրմս առաքել
ի ձեռն մեծամեծաց իւրոց, որք եկեալ յաշ-
խարհս Հայոց, մատուցին զնամակն մեծա-
մեծ նախարարաց:

2.

Պ ա տ ա ս ի ա ն ի :

..Ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոյ, ոչ
պարգեւք թագաւորաց եւ ոչ արուեստ
ճարտարութեանց. հիմունք նորս ոչ ներքինք
շարժել կարեն. եւ ոչ վերինք դրդուեցուցա-
նել. եւ զսր երկինք եւ երկիր ոչ դողացու-
ցանէ մի ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յազ-
թել նմա:»
ԵՂԻՇԷ՝

*Եւ ընկալեալ զայսպիսի հրովարտակ ա-
մենայն Հայոց աւագանւոյն՝ ժողովեցան այ-
նուհետեւ ըստ հրամանի տանուտէրանցն
Հայոց * յԱրտաշատ՝ քաղաքն * սուրբ եպիս-

կողմը ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց
եւ պատուական երիցունք եւ վանականք.
եւ Յովսէփ, որ թէպէտեւ երէց էր ըստ ձեռ-
նագրութեանն, զկաթողիկոսութեանն Հա-
յոց զաթռն ունէր ի ժամանակին. *եւ
խորհեալ ի միասին գրեն պատասխանի յոյժ
բիրդ եւ պինդ վասն օրինաց իւրեանց առ
Թագաւորն օրինակ զայս:

* « Ի լուսաւոր եւ ի ճշմարիտ օրէնս մեր
գրեալ է, թէ « ծառայք հնազանդ լերսք
մարմնաւոր տէրանց ձերոց, որպէս Աստու-
ծոյ: » Եւ մեր երկունցեալ նախ՝ ի հրամանէ
օրինաց մերոց եւ ապա ի ձեր ի մեծի Թա-
գաւորութենէդ, եղեալ ի մտի ո՛չ ըստ եր-
կիւղի, այլ կամաւ իսկ յամենայնի զձեր
կամս կատարել եւ ծառայել ձեզ՝ ո՛չ միայն
կարատուոյ ծախիւք, այլ եւ զարիւն անձանց
մերոց եւ որդւոց ի վերայ ձեր դնել: »

« Բայց վասն հոգւոյ մերոց զձեզ ինչ տ-
մենելին այդ հոգս մի՛ աշխատեալէ եւ վասն
պարգեւի եւ պատուհատի, որ երկնչիքդ յաս-
տուծոցդ, ի մեր անձինս եւ յոգիս յԱս-
տուծոյ օգուտն այն կամ պատիժ: Քանզի
անհնար է, որ ի բնէ ուսեալ եմք եւ հաս-
տատեալ յօրէնս յայս, անսալ այգպիսի հրա-

մանի եւ հաւանել. զոր եւ լոկ բանիւք ան-
գամ լսել ո՛չ կարեմք՝ քանզի եւ կամիմք
իսկ ո՛չ:» »

«Այլ վասն օրինաց ձերոց, զոր գրեալ էր
եւ տուեալ բերել առ մեզ, մեք ձեզ ոչ եր-
բէք լսեմք, թո՛ղ թէ եւ գրոց եւս յօժարե-
ցուցանէք զմեզ կարգալ եւ լսել. այլ յա-
ռաւել եւս սլատուելոյ զթագաւորութիւնդ
ձեր՝ բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տե-
սանել ո՛չ կամեցաք՝ զի զօրէնս՝ զոր ճա-
նաչեմք, եթէ սուտ են եւ անմիտ, ո՛չ կար-
գալ պարտ է եւ ո՛չ լսել: Վասնզի ընդ կար-
գալն հարկիմք եւ ծաղր առնել, ուստի
օրէնքն եւ օրէնադիրքն եւ որք պաշտեն
զայդպիսի խարէութիւնս ի միասին թշնա-
մանին:»

«Յազագս որոյ եւ ոչ զմեր օրէնս գրել
եւ տալ բերել առ ձեզ ըստ հրամանիդ ձե-
րոյ պատշաճ համարեցաք. զի եթէ զձեր
սուտ եւ զարժանի ծաղու օրէնագ չհամա-
րեցաք արժանի կարգալոյ, զի մի՛ թշնա-
մանեսցուք զձեզ, մեք զիմորդ զայսպիսի զաս-
տուածասէր եւ զճշմարիտ օրէնսն գրիցեմք
առ ձեր անգիտութիւնդ յայսպանումն եւ
ի թշնամանս:»

«Բայց այս եւեթ ձեզ ի հաւատոյս մերոյ յայտնի լիցի՝ զի տարերց ոչ ծառայեմք. արեգական եւ լուսնի, հողմոց եւ կրակի՝ որ պէս դուքդ, պաշտօն ո՛չ մատուցանեմք. քանզի ծառայեմք միումն միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ, որ արար զերկինս եւ զերկիր եւ զամենայն ինչ որ ի նոսա. եւ նա միայն է անուանելոցդ ի ձէնջ աստուածոցդ Աստուած եւ Արարիչ:»

* «Մեք այսպէս գիտեմք զԱստուած եւ ի սոյն հաւատամք յաներկբայս: Յայսմ հաւատոց զմեզ ո՛չ ոք կարէ խախտել՝ ոչ մարդիկ, ո՛չ սուր եւ ո՛չ հուր: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քոյ եւ մարմինք առաջի քոյ կան. ըստ կամաց քոց արա՛ զինչ եւ կամիս: Եթէ յետ այսր մեծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զբոլոր մարմին տուեալ ի ձեռս քոյ վազվազակի արա՛ զինչ եւ կամիս. ի քէն տանջանք եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քոյ եւ պարանոցք մերջեմք ինչ մեք լաւ քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ եդին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս իւրեանց. մեռցուք իբրեւ զմահկանացուս, զի ընկալցի՛ զմեր մահն իբրեւ զանմահից:»

*Եւ դարձեալ անդրէն դեսպանացն մատուցին զպատասխանին արքայի:

Է.

Ա ջ Տ Ե Ս Ա Ն :

Աջ քո Տէ՛ր, աջ քո Տղօր, փառաւորեալ է զօրութեամբ.

Աջ քո Տէ՛ր, աջ քո Տղօր Տար խորտակեաց զթըշնամին.

Եւ ի ճաճանչ փառաց քոց զընդդիմամարտս մանրեցեր:

Առաքեցեր զբարկութիւն քո և եկեր զնոսա.

Որպէս բոց զի ճարակի ծախէ զցամաք եղէգնաշար,

Եւ Տողմով սրտմտութեան քո պատառեալ ալիք ծովուն

Պաղեցան որպէս պարիսպ, պաղեցան ջուրք վիմատառեալ:

Սողմոս տաղաչափեալ
Հ. Ե. Հիւրիւղէան.

Ը.

Երթ նախարարաց ի դուռն:

„Չուգութիւն է մոյր բարեաց. անդուգութիւն ծնող չարեաց.“ Ե՛րևնէ:

*Յաղկերտ Տրամայեալ կոչել զմոգսն եւ զամենայն աւագսն դրանն՝ ետ բանալ զնա-

մակն, զոր առաքեցին Հայք եւ կարգալ առաջի ամենեցուն:

*Բազումք, որ լսէին, գովէին զպատասխանիսն. առաւել քան զճարտարաբանութիւնն ընդ համարձակութիւն աներկիւղութեանն զարմանային:

*Եւ լուեալ զբանս նամակին՝ թագաւորն հարցանէր ցմոգսն եւ ցամենայն Արեաց աւագանին թէ «ձեզ զի՞նք թուի՝ ի ծառայից այդպիսի աներկիւղ համարձակութեամբ գրել առ իւրեանց տէրն:» Դասք մոգուցն եւ ամենայն մեծամեծացն աւագանւոյն դրրանն յոտն կայեալ՝ ասացին, թէ «զնոցա կորուստն գրեալ է առ ձեզ. բայց ձեզ թէ որպէս պարտ է ծանուցանել նոցա զձեր տէրութիւն եւ զնոցա ծառայութիւն. զայն դուք իշխէք: Եթէ ոչ ուստեք ունէին նոքա յայլուստ օգնականութեան յոյս, զայդպիսի բանդ ի միտս իսկ իւրեանց նկատել չիշխէին, թո՞ղ թէ նամակաւ առ ձեր թագաւորութիւնդ առաքել:»

*Իսկ մոգպետն մեծ հազարապետաւն ձայն արձակեաց եւ ասէ. «Ո՛չ ումեք թողացուցից, ի մեծամեծ հարուածոցն, մինչեւ ակամայ ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական

օրինաց. եթէ ի կարի մերձաւորաց իցէ,
զնոյն անցս եւ ընդ նոսա անցուցից:»

Թագաւորն ի ներքս կոչեալ զգարապետն՝
հրամայէր գրել հրովարտակ՝ * յերեսին աշ-
խարհսն՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. * եւ
ոչ եւս ըստ սովորութեանն, այլ իբր առ
ատելիս. միայն կոչելոյ հրաման տուեալ յա-
կանէ յանուանէ զարս՝ Սիւնեաց Վասակ,
Արծրունեաց Ներշապուհ, Ռշտունեաց Ար-
տակ, Խորխոռունեաց Գաղէշոյ, Մամիկո-
նէից Վարդան, Մոկաց Արտակ, Ապահու-
նեաց Մանէճ, Ամատունեաց Վահան, Վա-
հեւունեաց Գիտ, Անձեւացեաց Շմաւոն: Զայս
նախարարքս. կոչեցին ի Գուռն արքունի:

*Եւ հասեալ հրովարտակս այս յերեսին
յաշխարհն՝ (Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից)
իբրեւ լուան զայնպիսի ստիպով կոչումն գա-
մենեցուց՝ անդրէն եւ անդ գիտացին զպատ-
ճառս իրացն: Պատգամաւորութիւն այնու-
հետեւ երեքին աշխարհքն առ միմեանս առ-
նէին եւ ուխտադրութիւնս եւ բազում երգ-
մամբ Աւետարանին հաստատէին: Խորհէին
չերթալն որպէս ապստամբութիւն կործե-
ցուցանել. եւ զերթալն խռովեալք տաքա-
կուսէին. հաշուէին զերթալն լաւագոյն եւ

ելից իրացն զԱստուած կոչէին օգնական: Բայց զիւրեանց զմիտս եւ զբանս եւ զխորհուրդս միջնորդութեամբ սրբոյ Աւետարանին անբակ եւ աներկեւան առ միմեանս հաստատէին. եւ այսպէս միաբանեալք ամենեքեան եւ * յառաջագոյն ի ձեռն Յովսէփու նովին ուխտիւ հաստատեալ յոյժ փութային վասն եղբարց եւ որդեաց եւ սիրելի դայեկասնունդ բնակացն, որ շարաշար կային ի մեծի նեղութեանն: Երբեւ հասին ի գուռն արքունի, ի մեծի շաբաթու Չատիկին յանդիման լինէին մեծի թագաւորին: Թէպէտեւ տեսանէին զեղբարս իւրեանց ի մեծամեծ վիշտս, ոչինչ տրտում եւ տխուր զերեսս ցուցանէին հրապարակին:

Օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ՝ յորժամ ի Հայոց այրուծի ի Դուռն երթայր, ի ձեռն պատուաւորի զօրագլխի ուրուք այր ընդ յառաջ յղէր եւ հարցանէր զողջոյն եւ զխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին. զհանգէս գնդին ինքնին տեսանէր. զգալն մեծ շնորհակալութիւն համարէր եւ յիշէր զնախնեացն զփաստակս: Այն օր ոչինչ յայսցանէ յիշեաց. * այլ հրաման տուեալ առ վաղիւն, որպէսզի ամենայն դրան աւագանին հան-

գերձ երեւելի մոգօք առաջի նորա լիցին ի
խորանին. եւ ասացեալքն ի թագաւորէն
կատարէին առ վաղիւն: Ապա հրամայէր
զուղեկեալսն ի Հայոց ի Վրաց եւ յաղուա-
նից զառաջեաւ ածել: Եւ նախագոյն՝ հար-
ցեալ ցՀայոց տանուտեարսն եւ ցսեպուհսն
ասէր, եթէ՛ զի՞նչ հաշուել կարծէք զխ-
ասացէ՛ք ցիս:» Եւ նոցա պատասխանի ա-
րարեալ ասացին, եթէ «մեր զձեզ թագա-
ւոր գիտեմք որպէս ամենեցուն առաւել եւս
մեր. իշխանութիւն ունիս նման Աստուծոյ
ի վերայ մեր եւ ամենայն մարդոց, որ է ի
թագաւորութեան քում: սպանանել եւ կե-
ցուցանել: Եւ Յաղկերտի լուեալ զայսպիսի
պատասխանին ասէ ցնոսա. Այդ պատաս-
խանիք ձեր ի նամակէն, զոր ետօք բերել
առ իս, շատ հեռի են եւ անմանք: Վասն
զի ի նամակին յայտ արարեալ էր եթէ ի-
ւիք իւիք, որովք ծառայեմք քեզ եւ կամաց
քոց եւ հրամանի չընդգիմացեալք հաւա-
նիմք. եւ է ինչ, զոր ո՛չ քեզ պարտ է ասել
եւ ո՛չ մեզ հնազանդել եւ յանձն առնուլ:
Արդ՝ կամիմ պատուով եւ մեծամեծ փա-
ռօք արձակել զձեզ յաշխարհն ձեր. միայն-
թէ զայդ եւս իմ զկամն, որ վասն ձեր

Հոգւոյ փրկութեան հոգացարք, յանձն առնուք եւ դառնայք ի կորստեան ճանապարհէն. ապա եթէ այլազգացոյն ինչ խորհիք, առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ օգուտս եւ վատտակս, այլ կնաւ եւ որդւովք եւ ազգաւ կորուսանեմ ի միջոյ: *Նրդուեալ իցէ իմ յարեգակն, ի մեծ աստուածն, եթէ ոչ վաղի- ընդ առաւօտն ընդ երեւումն սքանչելոյն ընդ իս զիւրաքանչիւր ծունր նմա ոչ կրկնեսջիք՝ խոստովանելով զնա Աստուած, ոչինչ թողացուցից ձեզ՝ զամենայն նեղութիւնս ի վերայ ամելով, մինչեւ ակամայ կատարեսջիք զկամս իմ:»

Իսկ հաւատացեալքն զուարթագին գիմօք աւ համեստ բանիւք տային պատասխանի թագաւորին. «Արքայ քաջ, յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն՝ Շապհոյ. ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով եւ մեր վարիմք այժմ: Հարքն մեր եւ հաւքն հարցն մերոց սիրով կատարէին զամենայն հրաման բանի նորա եւ ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին: Եւ մեր զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք, քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն: Հարկ աշխարհին բաղմագոյն քան առ հարքն երթայր յար-

քունիս. նաեւ ի սուրբ Եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ՝ դու ընդ հարկաւ եգեր. եւ մեք առ սէր քոյոց տէրութեանդ ոչինչ ընդդիմացաք քեզ: Արդ՝ ասա՛ մեզ, օրէնքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քոյ:»

Իսկ չարադեւն ասէ. «Վնաս համարիմ ընդունել ի գանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ եւ անօգուտ զբաջութիւն ձեր զի տգիտաբար մոլորեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց. գուցէ աստուածքն բարկացեալ վասն ձեր ի մէնջ վրէժս առնուցուն: Եթէ կամիք կեալ եւ մեծարանօք յուղարկել, զոր ասացի, վաղիւ վաղվաղակի կատարեսցիք:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն երեցունց աշխարհաց ազատանւոյն, լուեցին առ վայր մի այլքն: Բայց յառաջ կացեալ աներկիւղ եւ քաջասիրտ մտօք Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն եւ Հայոց սպարապետի՝ պատասխանի ետ *Յաղկերտի առաջի ամենայն բազմութեանն եւ ասէ եթէ՝ «բազումօ են այս երկց աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս եւ գահու՛ եւ աւուրբք:

եւ շատ են որ ի խոնարհ են. զվաստակ եւ
զհպատակութիւնն, զոր ծառայից պարտ է
առ իւրեանց տեսարսն եւ առ թագաւորն
առնել՝ դու որ ամենեցուն տէրդ ես եւ ա-
սլա ամենայն Արիք քաջ գիտէք եւ ոչինչ
պիտոյ է ինձ եւ կամ ումեք ի նոցանէ զիւր
զվաստակ եւ զսպաս ծանուցանել ձեզ. յայսմ
հետէ եւ յառաջ ի մտի այսպէս եղեալ, զի
եթէ եւ գոյ հնար առնել զմի անձն իմ
բազում անձինս, զկեանս եւ զկարասի, որ
գամ մի յիմում տանս կայ, ձեր առնե-
լով՝ ի վերայ Արեաց տեառն եւ ի վերայ
Արեաց աշխարհի մաշել: Բայց զօրէնս, զոր
ուսայ յԱտուծոյ ի մանկութենէ իմմէ, թո-
ղուլ եւ ընդ երկիւղի մարդոյ փոխանակել
չէ հնար. քա՛ւ լիցի. իմ պատասխանիք այդ-
են, յորում ցանկամ մեռանել քան թէ
կեալ ուրացութեամբ առանց Ատուծոյ. իսկ
այլքս՝ որ կան առաջի ձեր ամենեքեան,
բաւական է իւրաքանչիւքդ ընդ անձին իւ-
րոյ տալ պատասխանի:»

Երանելի նախարարքն ասեն յանդիման
ամենեցուն. «Մի՛ դու, արքայ, մի՛ զայդ
այլ առ մեզ ասեր, ո՛չ է եկեղեցի շինուած
մարդոց եւ ո՛չ տուրք արեգական. ոչ պար-

գեւք թագաւորաց եւ ոչ արուեստ ճարտարութեանց. ո՛չ գիւտք իմաստնոց եւ ո՛չ արւար զինուորաց: Հիմունք նորա ո՛չ ներքինք շարժել կարեն եւ ո՛չ վերինք դրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք եւ երկիր ո՛չ դողացուցանէ, մի՛ ոք իմարդկանէ խրոխտասցի յաղթել նմա: Հա՛պա զինչ եւ կամիս առնել կատարեալ պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս տանջանաց, զոր սպառնացար, ո՛չ միայն ի չարչարել այլ եւ ի մեռանել:»

Երեքկնէր ու չորեքկնէր թագաւորն զանսուտ երգումն յարեգակն եւ ասէր. «Ո՛չ որում ցանկայեալդ էք՝ վաղվազակի տամ գտանել ձեզ. այլ զամենայն զձեզ եւ որ ի գնդիս են՝ տամ անցուցանել ընդ անձանապարհ տեղիս եւ ի բերդս ամուրս եւ ի բանոս անելս. ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս անթիւս հանդերձ փղօք. եւ զկին եւ զորդիս ի Նուժատան՝ տամ խաղացուցանել. զեկեղեցիս քանդեցից եւ յապականութիւն դարձուցից:»

*Եւ լուեալ այլ ազատանոյն, որք էին յերեք աշխարհէ, զպատասխան աներկիւղութեամբ զսպարապետին Հայոց Վարդանայ եւ զսաստիկ սրտմտութիւն թագաւոր-

րին՝ ետուն պատասխանի եւ ասեն. «Ներեսցէ մեզ արքայ յաւուրս ինչ խորհել ընդմիմեանս եւ առնել ձեզ պատասխանիս հաստատապէս միաբանութեամբ. վասնզի յաղագս հոգւոց ընտրողութեան խնդրին ի մէնջ պատասխանիքդ. եւ զնախնի եւ զսովորական հայրենի աւանդութեան մերոյ խնդրէք զքակտումն. եւ զյանձնառութիւն բռնադատէք օրինաց, որոց ոչ եմք եղեալ մեք եւ կամ հարք մեր ընդունօղք եւ սիրօղք:»

Եւ թագաւորին ամենայն աւագանեաւն յանձն առեալ հաւանեցան բանիցն, եւ շնորհեալ նոցա զժամակալութեան խնդիրն՝ արձակեցին զԱտեանն*):

(*) Ըստ Եղիշեայ «հրամայէր հանել մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց և զգուշութեամբ հրաման տուեալ դահճապետին առանց կապանաց յւրաբանչիւր վանս պահել:»

Թ.

Արտաշէս Բ. Տօմարաղիւր :

Ընդ հովանոցս Չարդուց
Գաստակերտին գեղայնոյ,
Ընդ հովանոցս Չարդուց
Ի յանուշից ժամ քնոյ
Խաղաղասիւզ ընդ գիշեր
Հայոց երկնից թերթս ի վեր,
Կայր ի յակճիոս հրաշապէս
Արի Արքայն Արտաշէս :

Ընդ Սայլաթափն երկնակէտ
Մեզ ի շամփուրսն Հայկայ,
Ընդ Սայլաթափն երկնակէտ
Պըշնոյր փեսայն Սաթենկայ,
Ընդ Չրուանեանըն մանկունս
Ընդ Վահագնի բոց աշկունս,
Եւ ընդ լուսնակ կրկնածամ,
ԷԱնմահ արփիքդ հոյլ ի հոյլ
Գաստակ պարզեաց Արտաշէս,
Անմահ արփիքդ հոյլ ի հոյլ
Գիշերապահ՝ ի լուսատես,
Հայոց մեծաց դէտք անքուն,
Մի՛ լոկ յեթերս ունել տուն.
Պաշտօն հարցէ ձեզ և աստ
Ժողովուրդս այս ձեր զգաստ :

Մեծ քրմապետ Մոզպաշտէ՛
 Մատի՛ր յարին Արտաշէս:—
 Մեծ քրմապետ Մոզպաշտէ
 Զարքային կամս ի քարտէս,
 Իջոյց ի վայր հոյլս և բոյլս՝
 Յամս ի յամիս յեօթնաւորս:
 Է՛ւայք՝ տօմարս ետուն ձեզ
 Բոյլքդ և արքայդ Արտաշէս:
 Է. Ղ. Ա. Է. Է. Է. Է. Է.

Ժ.

Խորհուրդ հախարարաց:

«Թէ զեթուսցես զմեզ յորոգայթադիր
 թշնամուցն, ամենայն աստեղոց ի քէն լու-
 շիցաք հեղուով զարիւն մեր ի վերայ ամե-
 նայն աշխարհին փրկութեան» ՂԱԶԱՐ:

* Հաւատացեալքն ոչինչ թերահաւատէին
 յառաջին խրատուէն ի սուրբ վարդապե-
 տացն. այլ խնդրէին հնարս իրացն, թէ
 որպէս զանձինս եւ զսիրելիս հանցեն ի
 մեծ նեղութենէն: Մեծամեծացն որ օգնա-
 կանք էին նոցա ի Իրանն, խոստմունս մե-
 ծամեծս առաջի դնէին եւ ո՛չ սակաւ զանձս
 առ ժամայն ծախէին նոցա: Զխորհուրդն
 Արրահամու ի մէջ առեալ ասէին. «Ընկա՛լ»

Տէր, զկամաւոր սրատարագս մեր եւ մի տար զեկեղեցի քո յայպն կատականաց անօրէն իշխանիս:»

Մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն արքայի, քանզի մկրտեալ էր իսկ յաւազանն կենդանի, մեծապէս հոգ տանէր վշտացելոցն: Երբեւ ստուգեաց, թէ զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն չարիսն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց, ուսոյց զխրատ հնարից, զի առ անգամ մի զանձինս ասրեցուցեն: Մինչ գունդ կազմէին, որ զնոսա շիօթակ արասցեն յանդարձ օտարութիւն, գուժկան հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց, թէ գունդ թշնամեացն ելին աւերեցին զգաւառս արքունի: Երկիւղածացն Տեսուն զայս տեսեալ աղօթելով ասէին. «Շարժեա՛, Տէր, զկամակոր խորհուրդսն նենգաւորին եւ խափանեցո՛ զկամս ամբարշտութեան նորա եւ դարձո՛ զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն ի սուրբ եկեղեցին:»

*Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ նախարարացն ամենեցուն, որք էին յերեցունց աշխարհացն, խորհուրդ ի մէջ առեալ զսակաւ առաջ, յայս միտս առ վայր մի հա-

ւանեցա՞ն եւ հաստատեցան եթէ «այլ ոչինչ
գոյ մեզ հնար ղերծանել յորոգայթէս, բայց
եթէ առ ժամ մի յանձն առնումք պատ-
ճառանօք զհրամայեալս նոցա եւ երթալ իւ-
րաքանչիւր յաշխարհ, այնուհետեւ կամ
կեամք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյն Քրիս-
տոսի եւ կամ թողեալ զաշխարհ գնամք
իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ եւ որդ-
ւոյք: Ապա եթէ զանձանց միայն զփրկու-
թիւն եղեալք ի մտի՛ ընդգիմանամք անօ-
րէն հրամանաց իշխանին, անթիւ բազմու-
թեան արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղա-
յոց լինիմք պատճառ յաւիտենից կորս-
տեանն:»

Սակայն ոչ իշխէին յայտնել զօրավարին
չայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից զմը-
տածութիւն միաբանութեան իւրեանց՝ ճա-
նաչելով ի միտս իւրեանց թէ նմա ոչ է
հնար յանձն առնուլ եւ հաւանել այսպիս-
ւոյ խորհրդոյ. բայց չյայտնելն նմա եւ
չպատճել զայս ամենայն շկարէին հանդուր-
ժել, քանզի գիտէին, եթէ առանց նորա
ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ թերիք են
եւ անկատարք. զի տեսեալ էր ամենեցուն
եւ լիով ի գրոց ճանաչէին, եթէ ամենայն

իրք այնպիսի գործոյ ի բնէ յորով Մամիկոնէիցն ազգաւ եւ նոցա միաբանութեամբ ելեալ էին ի գլուխ: Ածեալ զայս ամենայն զմտաւ նախարարացն ամենեցուն եւ սեպհացն՝ միաբան եկին առ տէրն Մամիկոնէից եւ յայտնեալ նմա զխորհուրդսն ասէին. «Տայեանց յառաջիկայ դիպմունս չարաչար ազէտից. յիշեան՝ զհառաչանս մարց. զմտաւ ած զտղայոց ողբումն, զճերոց ստիպով եւ զպառաւանց վարելոց յօտարութիւն. եթէ լոկ միայն մարմնոյ աշխատութեամբ եւ մահուամբ էր կրել զայս ամենայն, համայն ծանր էր եւ դառն. թո՛ղ թէ առ հասարակ առաջի հոգւոյ եւ մարմնոյ գայթակղութիւն եւ կորուստ. եւ ո՛չ թէ հարեւանցի լինի հասելոյ վտանգիս վախճան, այլ ցանկ մածեալ խաւսր ամբարշտութեան թանձրամաճութեամբ ունելոց է զսուրբ եկեղեցիս ձեր եւ զժողովուրդս, զկանայս եւ զճնունդս մինչեւ յաւիտեան: Եւ եթէ դու միաբանելով մերում խորհրդոյս, կարասցես առ վայր մի հաւանեցուցանել զքոյդ միտոդ, գիտեմք, զի ողորմութեանն դիպիմք բազումքս. այլ եւ ո՛չ ընդհանուր եկեղեցիք երեցունց աշխարհացն մատնին յաւեր եւ

նչ վարին ի գերութիւն բովանդակ աշխարհացն բնակիչք: Զի նչ շարժի սուրբ հաւատն ի հիմանէ, այլ թէեւ առ վայր մի գղորդ հասանի, կանգնէ հաստատ անդրէն եւ հաստատէ աջ Ամենակալին: Եւ լինի հաստատ այսպէս, եթէ կարասցես վայր մի հիւանդանալ վասն մեր. որպէսզի ողջացուցէ զմեզ քեւ հանդերձ ամենագթածն բժիշկ Բանն Աստուած:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն Վարդանայ ի նախարարացն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից՝ ամենեւին նչ առնու յանձն լսել եւ հաւանել այսպիսի բանից եւ կամ բնաւ հաղորդ լինել այսպիսի խորհրդոյ. այլ յոյժ խռովեալ մեծաձայն գոչմամբ ասէր ցամենեսեան թէ «Մի լիցի ինձ ստել Արարչին իմում եւ մի ուրանալ զայն, որ ուրանայ զուրացողս իւր առաջի Հօր եւ հրեշտակաց սրբոց. քաւ լիցի ինձ յազագս զմտաւ ածելոյ զկարիս եւ զվիշտս զկնոջ եւ զորդւոց եւ զազգի՝ տալ ի մոռացումն զոր ասէն» թէ «որ սիրէ զկին եւ զորդիս առաւել քան զիս չէ ինձ արժանի»: Այլ դուք, որ այժմ յերեցունց աշխարհաց եկեալդ էք տանուտեարք եւ սեպուհք՝ բաւական էք ընդ իւրաքան-

չիւր անձին տալ պատասխանի եւ որպէս խորհիք կարիցէք առնել:»

Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս նախարարացն ի Վարդանայ՝ ոչինչ թոյլ տուեալ լինէին ի բանիցն առաջարկելոցն. եւ ժողովեալք ի մի վայր կոչէին առ ինքեանս զիշխանն Մովսէս զԱրտակ եւ զնա առաւել փութացուցանէին նստել առանձինն եւ խօսել ընդ սպարապետին իւրեանց: Եւ նա ինքն էր այր համեստ, մտացի եւ քաջ. եւ Վարդան առաւելապէս պատուով սիրէր զԱրտակ, որ եւ հաւանեալ հրամանի նախարարացն Հայոց՝ յանձն առնոյր ջանալ ընդ նմա՝ յարաժամ աղաչել մերթ առանձինն եւ մերթ հանդերձ աւագանեաւն Հայոց: Եւ տեսեալ նախարարացն եւ սեպհացն երեցունց աշխարհացն զկամս սպարապետին Վարդանայ այնպէս անշարժս եւ անհաւանս ի յորդորմունս խօսից նոցա եւ աղաչանաց՝ բերեալ հարկաւորէին այնուհետեւ մատուցանել նմա ի սուրբ գրոց առակս դիպօղս՝ յիշեցուցանելով նմա որպէս առն ուսելոյ եւ տեղեկի (քանզի յոյժ հմուտ էր եւ ընդել գրոց վարդապետութեան ուսեալ եւ խրատեալ ի սուրբ հայրապետէն ի Սա-

հակայ ի հաւոյն իւրմէ) զգրեալսն սրբոյն
Պօղոսի յաղագս Արարչին թէ «որ ո՛չն դի-
տէր մեզս՝ վասն մեր մեղս արար․» եւ դար-
ձեալ՝ զինքեան իսկ Պօղոսի զիջանելն եթէ
«ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքն նզովեալ
լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց եւ
զաւակաց եւ ազգականաց ըստ մարմնոյ։»
«Եւ յորժամ գայտալիսի բանս եւ բազում
թախանձանօք զաղաչանս դնէին առաջի
Ղարդանայ՝ բերէին այնուհետեւ եւ զսուրբ
Աւետարանն․ եղեալ ամենեցունց առ հա-
սարակ զձեռս ի վերայ՝ երգնուին ասելով․
«եթէ դու եւեթ առ վայր մի կարացես
յանձն առնուլ պատճառանօք զասացեալս
թագաւորին եւ զերծուցես զմեզ՝ ամենայն
ասացելոց ի քէն լուիցուք եւ արացուք՝
դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբ-
բութեան եւ հեղլով զարուն մեր ի վերայ
ամենայն աշխարհին փրկութեան։ Եւ եթէ
դիպեսցի մեզ թողուլ զաշխարհ եւ զամե-
նայն ստացուածս եւ փախչել յօտարութիւնս
ընտրեսցուք հանդերձ կանամքք եւ որդւովք․
եւ սիրով յանձն առցուք զազբատութիւն
եւ զմուրողութիւն․ միայն ի բարկութենէս
եւեթ ապրեսցուք։» Եւ լուեալ զայս ամե-

նայն բանս ի բերանոյ երից աշխարհաց ազա-
տանւոյն, տեսեալ եւ զկրնքեալ ամենեցուն
ահաւորապէս երգմամբ, յարտասուս հարեալ՝
յանձն առ (Վարդան) զպատճառանօք վի-
րաւորիլն վասն երեցունց աշխարհացն եւ
բազմութեան ի նոսա արանց եւ կանանց:
*Չայս ուխտ եղեալ անքակութեամբ ընդ
Աստուծոյ, զի հաստատուն կայցեն ըստ
առաջին խորհրդոցն, պատգամս ի ներքս
յղէին զնոյն խրատտուն իւրեանց թէ կա-
տարեսցին կամք նորա: *Եւ ի տուն մոխրա-
նոցին կէսքն ի նոցանէ ցուցանէին, այլ
ո՛չ ամենեքեան զպատճառանօք եւ ո՛չ ճշ-
մարտութեամբ զխօնարհումն գլխոց իւր-
եանց սնոտի պաշտամանն:

*Թագաւորն յոյժ բերկրեցաւ. հեղոյր ար-
կանէր առաջի նոցա զպարգեւս երկրաւորս.
երեւելի առնելով ընդ ամենայն տիեզերական
իշխանութիւնն. ագարակս եւ աւանս միում
միում նոցա յարքունուստ շնորհէր. «զտա-
նուտեարսն եւ զօսպուհսն ի հանդերձս թա-
գաւորականս զարդարէր.» սիրելիս եւ բարե-
կամս կարդայր զնոսա: Բազում այրեւծի գու-
մարէր եւ աւելի քան զեօթն հարիւր վարդա-
պետս յղէր ընդ նոսա եւ զմեծ ոմն իշխան

մոգպետ կացուցանէր. այսպէս առաջնորդէր նոցա յերկիրն Հայոց:

Մինչչեւ հասեալ էին յերկիրն Հայոց՝ փայտ ընկենուին եւ վիճակս արկանէին թէ որ լեզու՝ որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն:

Արքունի հրամանաւ՝ յամենայն տեղիս բարձցին ասէր կարգք եկեղեցուոյ. փակեսցին եւ կնքեսցին դրունք սուրբ տաճարացն. գրով համարով առցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս. քահանայք մի իշխեսցեն ի տունըս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս. արք եւ կանայք, որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս, փոխեսցեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց. կանայք նախարարացն, ուստերք եւ դստերք ազատաց եւ շինականաց կրթեսցին ի հրապարակս մոգաց. կարճեսցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան. փոխանակ կնոջ միոյ բազում կանայս արասցեն, զի աճեալ բազմացին ազգք Հայոց. դստերք հարանց լինիցին եւ քորք եղբարց, մարք մի ելցեն յորդուոց, այլ եւ թոռունք ելցեն յանկողինըս հաւուց. պատրուճակք մի՛ մեռցին անյազ՝. հայսք առանց փանդամի մի՛ զանգցին՝. ձեռք առանց գոմիզոյ մի՛ լուսաիցն՝:

«*Յորդորէին ուսանել զուսմունս ծաղրելի շնչմանց. պատուէր տային յերեսին աշխարհսն կարգել զխարէութեան դպրոցս եւ ուսուցանել առ հասարակ զքնաւս զարտեւ զկանայս:

*Ձայս ամենայն, որ ասացաք, մինչեւ ի քլուխ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան՝:

ԺԱ.

Մ ա տ ն ու թ իւ լ ՚ Ն Տ ե ա ու Ն .

1. Նոր սքանչելիք այսօր տեսանեմք յաշխարհի ի մէջ հողեղինաց. Երարածք զԵրարչին սպանութեան խորհին զխորհո՞րդ:
  2. Որ բանիւ իւրով զերկին և զերկիրս հաստատեաց՝ յոչնչէ գոյացուցեալ, Վաճառի այսօր զիւրագին ընդ երեսուն արծաթոյ:
  3. Ո՞վ Յուդաս արտասուելի՛ երկնաւոր վարդապետին սպանութեան խորհի զխորհուրդ, Մատնելով անօրինաց, զի խաչեսցի ի մէջ երկրի. Ս. Ս—հ—ի Պ—ր—Է.
-

ԺԲ.

Ուրացուն թիւն:

„Մարդիկ որ սիրովն Աստուծոյ վառեալ
էին. գուրացութիւնն մեռելութիւնն վարկա-
նէին“ ԷՂԻՆԷ՛

*Եւ հրաժարեալք այնուհետեւ յամենե-
ցունց երեքեան աշխարհք՝ Հայք, Վիրք եւ
Աղուանք, առեալ ընդ ինքեանս զգաստ
բազմութեան մոգուց գարձան յիւրաքան-
չիւր աշխարհս՝ հաստատեալ բազում ան-
գամ ի ճանապարհին զնոյն ուխտերգման
Աւետարանին սրբոյ. հրաժարեալք ի ծի-
մեանց գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս:
Եայց զբոյն Վրաց զԱշուշայ եւ զերկու
որդիս իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝ զԲա-
բիկ եւ զԱմիրներսէհ ո՛չ արձակեաց Յազ-
կերտ:

*Որ անցք անցին անդէն ի կարաւանին,
ասասցուք փոքր ի շատէ:

Ի մեծ բանակին Պարսից՝ յազգաց ազ-
գաց, որք են հաւատացեալ ի Քրիստոս,
իրբեւ տեսին զչար յանձնառութիւնն Հայոց,
յոյժ հարան ի միտս իւրեանց. եկին եւ
յանդիմանեցին զնախարարեանն եւ զուխտ

քահանայութեանն եւ ասէին. «վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն՝ արդաշակերտք լինիցիք մոլար խաբէութեանն. Ուսուցիչք էիք ճշմարտութեանն՝ արդ ուսուցանէք զխաբէութիւնն մոգաց եւ զտարերս աստուածս խոստովանիք: Ի հուր եւ ի հոգի մկրտեալ էիք՝ արդ ի մոխիր եւ յաճիւն թաթաւիցիք: Դուք էիք մեր ամուր պարխազ ապաստանի. յորժամ աստի վտանգ հասանէր, առ ձեզ յանդորր ելանէաք. ցայժրմ՝ վասն ձերոյ ճշմարիտ հւատոցն եւ ի մեզ փոքր ի շատէ ինայէին, եւ արդ ի պատճառս ձեր եւ զմեզ անողորմ դատեն:» Զայս եւ առաւել քան զսոյն խօսեցան ընդ մեծամեծս աւագանւոյն եւ յաւելին ցաւս ի վերայ ցաւոց: Յայտնել եւ ցուցանել նոցա զխորհուրդն ո՛չ կամէին նախարարքն. լռել եւ չառնել պատասխանի անհնար էր: Ընդ նոսին դառնացեալ լսողք եւ տեսողք յանմխիթար սուգ լինէին ամենեքեան: Քահանայք, որ էին անդէն ի զօրուն, որոշեցան ի նախարարացն եւ յամենայն բազմութենէն եւ մի ոմն դեսպան ձիով առաքեցին փութապէս յաշխարհն Հայոց:

Գոյժ ի բերան առեալ եւ զօձիս պատա-

ուեալ՝ հասեալ ի ժողովս՝ եպիսկոպոսացն պատմէր դեսպանն զամենայն անցս չարչարանացն՝ այլ ո՛չ յայտնէր նոցա զճաճկութիւն խորհրդոցն:

Սիւռեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս եւ առաքեցին զքորեպիսկոպոս ի գեօղս եւ յագարակս եւ ի բազում ամուրս լեռնային գաւառացն. դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց եւ կանանց. խրատ եղին պնդեցին եւ արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի: «Ձեռն եղբօր հարազատի (ասեն) ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ: Թրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի եւ ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս:» Իբրեւ այս այսպէս հաստատեցաւ, երեւեցան ամենեքեան զինեալք եւ սաղաւարտեալք: »

Իսկ գունդն Հայոց հանդերձ մոգացն բազմութեամբ յամենանն չորրորդի՝ եկին հասին յաշխարհն Հայոց ի գիւղաքաղաք մի մեծ Անգղ³:

Եւ ելեալ ընդ յառաջ նոցա դասք պաշտօնէիցն Քրիստոսի՝ բերելով ընդ ինքեանս

զնշան կենսատու Նաչին եւ զնշխարս սրբոյ
առաքելանման նահատակին Քրիզորի:

*Եւ անդ էր լսել զձայն լալոյ եւ զձայնս
գուժի, գոչիւնս ողբոց եւ բարբառ ճշոյ:
Տղայք անձկոտք ի գրկաց հարց իւրեանց՝
պակուցեալք փախչէին, կարծելով այլափո-
խեալս իմն. եւ ո՛չ զնոյնս նկատելով կեր-
պարանս՝ զարհուրէին, ստէպ հայելով յե-
րեսս մարցն, զորս տեսանէին կողկողագին
միշտ եւ արտօսրաբուղխս. յաղագս որոյ եւ
ինքեանք յարտասուս հարեալ, ո՛չ ոք կա-
րէր լռեցուցանել ի դայեկացն կամ ի դա-
ստիարակացն. ընդ որ հայեցեալ այնոցիկ,
որք պատճառանօք եւ ո՛չ ճշմարտութեամբ
ուրացողքն էին, փութանակի եւ առ ժա-
մայն կամէին յառնել եւ ընդ ինքեաց սուրն
ելանել: Քանզի ո՛չ ոք հաւանէր ընդ նո-
սա կամակից լինել սեղանոյ, ոչ կին, ոչ որդի,
ո՛չ ազատ, ո՛չ ծառայ ոք եւ ո՛չ սպասաւորք: Եւ
սուգ առեալ կոծէին կանայք աւագ ազատա-
ցըն. եւ այրիք ի հրապարակս, մանկամարդ
առնականայք, օրիորդք ի սրահս դըռնափա-
կեալս, հարսունք ի սենեակս: Սուրբ եպիսկո-
պոսք պատուական քահանայիւք եւ եկեղեցա-
կան ուխտիւ, ծերովք եւ տղայովք եւ ամե-

նայն ժողովրդոցն բազմութեամբ կառաջ բար-
ձեալ լային ի տանն Աստուծոյ: Եւ էր տե-
սանել ծեփեալ արեանց հոսմամբ զամե-
նայն դէմն ուղղափառ մարդոց:

Իսկ մոգուցն գունդք ստիպով բռնադա-
տէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց
Տեառն: Եւ յայլ ականաւոր եւ գեղեցիկ տե-
ղիս շինել ատրուշանս եւ կարգել բեռնա-
կիրս փայտակրաց ի պէտս կիզման չաստուա-
ծոյն անյագի:

Եւ տեսեալ զայս ամենայն չարիս տեսաւ
Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետին Վար-
դանայ: Կոչեալ առ ինքն զամենայն միահա-
մուռ բազմութիւն դրան իւրոյ՝ սկսաւ խօ-
սել ընդ նոսա եւ ասել. «Ես ոչ ուրացայ
զԱրարիչն իմ կամաւ եւ կամ առ երկիւղի-
քաւ լիցի. եւ ոչ զփարգապետութիւն եւ
զհաւատս սրբոյ Աւետարանին: զոր ուսույց
եւ հաստեաց յիս ճշմարիտ հաւն իմ
տէր Սահակ՝ մերժեցի յինէն. այլ առ վայր
մի մինչեւ ի ժամս յայս յաղագս ձեր ամե-
նեցուն գիւտի կորեայ պատճառանօք՝ զի
գտեալ զիս ձեօք հանդերձ՝ ապաշխարեցից
եւ կեցից: Արդ՝ փոխանակ զի թողի զնա
պատճառանօք առ վայր մի վասն ձեր՝ կա-

միմ թողուլ զամենայն իրս կենցազոյս մինչեւ ի սպառ. եւ որ ոք ի ձէնջ կամակից կարող էք լինել, յանձն առեալ ձեօք Հանդերձ վասն անուան Քրիստոսի ընտրեմ գնալ յօտարութիւն:» Պատասխանի ետ նմա երանելի եղբայրն Հմայեակ եւ ասէ. «Ինութամ կատարել զոր խորհիսդ եւ մի՛ յապաղեր. Աստուծով թէ կեցցուք, առանց խղճի մտաց վախճանի աւուրն դիպեսցուք. թէ մուրդութեամբ իցէ եւ թէ օտարութեամբ նովաւ եւեթ կեցցուք, զուրացութեանն եւեթ զանուէնն ի բաց ընկեսցուք ի մէնջ:» Եւ այսպէս զամենայն սնտոի մեծութիւն առ ոչինչ Համարեցան եւ դէմ եղեալ ի կողմանս իշխանութեանն Յունաց ճեպէին. եւ եկեալ Հասանէին ի գիւղ մի, որոյ անուն է Սրամանայ՝ ի նահանգին Բագրեւանդա,⁵ մերձակայ սահմանակից Բասենոյ⁶ եւ Տուարածատափայ,⁷ սակաւ ինչ աւուրս Հանգչել: Յանկարծակի իրազգած եղեալ այսպիսի խորհրդոյ եւ գնացից յաշխարհէս Հայոց զմեծէ սպարապետէն Վարդանայ՝ Հանդերձ եղբարբք իւրովք, գրամբ եւ ամենայն ախիւ՝ իշխանին Սիւնեաց Վաստկայ, որ եւ մարդպան էր Հայոց ի ժամանակին, եւ ամե-

նայն տանուտէրանցն Հայոց եւ սեպհացն,
խորտակեալ սրտիւ զարհուրէին. քանզի
տեղեկացեալ ճանաչէին ամենեքեան թէ
առանց առաջնորդութեան այնորիկ (Վարդանայ) եւ ոչ մի ինչ իրք եւ գործք աշխարհիս Հայոց երթեալ էին ի գլուխ: Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝ զմիտս ամօնեցուն յիւր կողմն, հաւանեցուցանէր ասելով թէ պարտ է փութով քահանայս առաքել ընտրուել եւ արսաւագոս ի տանուտեարցոյս Հայոց եւ ազաշանօք դարձուցանել զնա այսրէն: Եւ արարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝ հրամայէ՛ն նամականի առնել եւ այլ ամենայն աւագ տանուտեարցն Հայոց. եւ կընքեալ նամականին իւրաքանչիւր ուրուք մատանեալ՝ տայր բերել եւ զկընքեալ Աւետարանն ուխտին. եւ ի քահանայից՝ զերանելին Ղեւոնդ երէց եւ զԵրեմիա ի Նոր քաղաքէ եւ զԽորէն ի Մրէնայ. եւ արսաւագոս ի տանուտէրացն Հայոց. եւ տուեալ ցնոսազամենայն նամականին եւ զԱւետարանն երդման՝ դեսպանս արձակէր զկնի նորա (Վարդանայ): Որք հասեալ գտանէին զնա յառաջագրեալ գետղն յԱրամանայ. եւ ազգ

արարեալ՝ մտանէին զառաջեալ. պատմէին երանելւոյն Վարդանայ եւ եղբարց իւրոց Հմայեկայ եւ Համազասպայ զպատճառս իւրեանց փութանակի հասանելոյն առ նոսա՝ յառաջ բերեալ եւ զԱւետարանն երգմանտային ի ձեռս նորա եւ զնամակն Վասակայ եւ զայլոց զազատացն եւ զեպիսկոպոսացն եւ զսեպհացն եւ ասէին. «որպէս հոգայեալ խնամ տարէք ձեզ, նոյնպէս եւ զայսչափ զբաղմութեան ոգիս մի թողուք կորնչել. քանզի եմք աստ բազումք, որք եւ ազգախառն եւ արիւն ձեր եմք, պսակեցարսուք եւ ընդ մեզ ի Քրիստոսէ, որպէս ցանկացեալ ջանայք ընդ ձեր միայն պսակիլն:»

Չայս ամենայն լուեալ սպարապետին Հայոց Վարդանայ՝ պատասխանի ետ միաբանութեամբ ամենեցուն եւ ասէ. «Նս եւ եղբարք իմ եւ ընտանիք՝ կարեւոր ընտրելագոյն քան զամենայն ինչ, որ է յաշխարհի, հաստատեալ եմք ընտրել զոգւոցն փրկութեան գիւտ. եւ ոչ զմեր եւեթ զոգւոց խընդրեմք զօգուտն, այլեւ ընդ այլոցն խնդրեմք ընդ փրկութեան. եւ ոչ որ փախուցեալս եմք յերկիւղէ ոք ինչ որոյ կար-

Տիցէ զայս զմէնջ, բայց ի նենգաւոր խա-
բէութենէ ձերմէ, որպէս ցանկ ձեր մղեալ
է զմեզ ի նեղ: Բայց սուրբ եւ երկնաւոր
հրաւիրակիր Աւետարանի ո՛չ կացեալ ոք է
ընդդէմ ի մեր ազգէս եւ ո՛չ մեք կամք,
բաւ լիցի:»

Զայս ասացեալ սրբոյ առն Վարդանայ՝
կամակոյցութեամբ երանելի եղբարցն իւրոյ
եւ սիրելեաց դարձան անդրէն առ ընկերսն
իւրեանց ի բանակն Հայոց:

Եւ եկեալք ի միաբանութիւն բազմու-
թեանն ո՛չ առնէին դուր եւ զազար խոր-
հուրդք Վարդանայ՝ լոկ միայն առտնին
կատարել քահանայիւք եւ այլ պաշտօնէիւք
դրանն իւրոյ զպաշտօն կարգեալ ժամուցն,
այլ միաբանութեամբ ամենայն Հայովք եր-
թալ յեկեղեցի ցանկայր: Բայց կամաւ ար-
գելեալ առ վայր մի համբերէր իրացն՝ հո-
գալով եւ զպէտս ընկերացն մանաւանդ
յաղագս Աշուշայի եւ որդւոցն Վաստիայ:»

Եւ զայս խորհէր սուրբն Վարդան իբրեւ ոչ
առ ի պէտս ինչ օգնականութեան իւրում
առաջագրեալ գործոյն, այլ հոգայր իբրեւ
ղբարեսէր, թէ մի գուցէ դժուար ինչ ա-
րանցն ի թագաւորէն դիպի եւ վնասիցին:

Բայց իշխանն Ամատունեաց Վահան մերթ
ինքեամբ եւ մերթ այլովք ստիպէր վաղվա-
ղակի յայտնել զիրս ապստամբութեան՝ վասն
մթերից առաջին յխութեանն, զոր ունէին
առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ
տէրն Ամատունեաց Վահան: Իսկ տէրն
Մամիկոնէից ոչ ի բանս ինչ ուրուք հայէր,
այլ զհոգ բնկերաց հոգայր. եւ այնպէս
ձգեալ բռնի մինչեւ յաւուրս տօթոյն մօ-
տելոյ՝ չու արարեալ ամենայն բազմութեանն
Հայոց ի տեղիս հովոց՝ գային հասանէին
ի գաւառն Մաղկոտն՝ մերձ ի բերդն ամուր
զոր Անգղն անուանեն. զայն տեղեօք արա-
րեալ բանակատեղս արանց՝ դադարէին անգ-
ղաւուրս տօթոյն: ✠

ԺԳ.

Մ ա յ ի ս .

Ելալ ելեալ յայգս այգուն,

Իջի հովիտ ծաղկաւէտ,

Ուր ցանկալի արևուն

Ճեմի զեփիւռ Կարապետ:

Անդ ի խոնարհ ուր երկին
Փարի զդաշտաւ և լճաւ
Զքրքմացանն անկողին
Եթող արևն և յարեաւ:

Յարեաւ և օդ՝ բլուրք և ջուր
Յանգոյն լարից զուգահար
Ի նախն իւր փայլ կենսատուր
Տատանեցան սիրարար:

Վարդ և յասմիկ՝ մանիշակ
Ծաւալեցան բոյր ի բոյր՝
Ճնճղուկ՝ սարեակ և սոխակ
Երգս հնչեցին դաշն համբոյր:

Ճաճանչաւ ուխտ ծիրանի
Արկ արեգակն ել ի վեր՝
Խարտեաչ մականս արփենի
Խոնարհեցոյց յերկիր մեր:
Հ. Ա. Ա. 12-21-21.

ԺԴ.

Մ ի ա բ ա ն ու թ իւ ն ու խ տ ի ն Հ ա յ ո Յ :

“Օրէնք աստուածային կացցեն թագա-
ւոր ի վերայ ամենայնի:”

*Յետ աւուրց քսան եւ հնգից (զկնի հա-
սանելոյ նախարարաց եւ մոգուց ի Հայս)

մոգպետն ինքնին մոգօք հանդերձ հասանէր
մեծաւ զօրութեամբ քակել զդրունս եկեղե-
ցւոյն յաւուր միաշարաթուն. զփորձ առ-
նուլ կամէ զառաջարկութեան գործոյն:

Սուրբն Աեւոնդ երէց բազում ուխտիւ
ի տեղւոջ անդ պատրաստական դիպեցաւ,
ոչ ետ թոյլ: Ոչ էր տեղեկագոյն մտացն ա-
մենեցուն նախարարացն. եւ բազում ամ-
բոխ աղաղակի զօրացն եւ մոգուցն հասա-
նէր: Քանզի վիրգս ի ձեռն առեալ զկառա-
փունս մոգպետին ջարդեցին. փախստական
յիւրաքանչիւր վանս արկանէին եւ ինքեանք
զպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոջն՝
զտէրունական կանոնն կատարէին:

Եւ յետ այս տագնապի՝ յամենայն կող-
մանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւնս ա-
բանց եւ կանանց ի տեղին հասանէին:
Եւ անդ էր տեսանել զմեծ աղէտ տա-
րակուսին. կէսքն խեղախելով եւ ի զէնս
ընթանալով զմահ քան զկեանս ընտրէին.
ոմանք ի սուրբ ուխտէ եկեղեցւոյն զաւե-
տարանն ի ձեռն առեալ, ազօթիւք առ Աս-
տուած կարդային. եւ այլք ըզձանային
զպատառումն երկրին, զի անձանց լիցի
գերեզման:

Եւ այսպէս շտապ տագնապի ի վերայ մոգ-
պետին հասուցանէին, (որ) բազում ան-
գամ աղաչէր զօգնականսն իւր, զի կարաս-
ցեն զնա ողջանդամ անդէն յարքունիսն՝
հասուցանել: Ստիպէր զնոսա եւ ասէր. «Թո՛ղ
գրեմ եւ ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի
ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առա-
ջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուած-
քըն եկեսցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրի-
նացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաս-
տատութիւն, որպէս զփորձ առ ի միաբա-
նութեան ուխտին եկեղեցւոյ: Զի եթէ էին
զօրք աշխարհիս մոգք, ոչինչ խնայէին սո-
քա ի նոսա սատակմամբ: Մարդք, որ ո՛չ ի
կապանաց զանգիտեն եւ ո՛չ ի տանջանաց
երկնչին եւ ո՛չ ի ստացուածոց պատկառին.
Եւ որ յետին չար է քան զամենայն չա-
րիս՝ մահ քան զկեանս ընտրեն. ո՞վ է որ
կարէ նոցա դիմակաց լինել:»

«Առեալ իսկ իմ էր, եթէ յաւուրս Շա-
պոյ՝ իրրեւ սկսաւ ուսումնոց այդ (քրիս-
տոնէութիւն) աճել եւ բազմանալ, վար-
դապետք օրինաց մերոց յորդորեցին զթա-
գաւորն, զի լռեալ դադարեսցէ քրիստոնէ-
ութիւնն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգե-

լուր՝ եւս քան զեւս աճեցին եւ բազմացան.
եւ այնպէս աներկիւղ եւ համարձակք էին
յաշխարհի Պարսից՝ մինչեւ յամենայն քա-
ղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին եւ յա-
մենայն տեղիս յապատս եւ յանսպատս մի-
այնանոցս շինէին. աճելով աճէին եւ բազ-
մանալով բազմանային եւ մարմնաւոր մեծու-
թեամբ մեծանային:»

«Զպատճառս հարստութեան մեք ինչ ոչ
գիտէաք՝ բայց այսչափ ինչ ճշմարտիւ իմա-
նայաք՝ զի տիեզերք ամենայն զկնի ուսմանց
նոցա գնային: Թագաւորն խօտութեամբ
զբազումս կալաւ եւ չարչարեաց ի նոցանէ
եւ զեւս բազումս մահուամբ սատակեաց.
դառնացաւ եւ ձանձրացաւ յանձն իւր եւ
զնոսա ո՛չ կարաց նուազեցուցանել ի բազ-
մութենէն: Փակեաց եւ կնքեաց զգրունս
եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն Պար-
սից. նոքա յամենայն տեղւոջ զիւրեանց
օրէնսն կատարէին: Սուրբ սպանողացն բթա-
ցան եւ նոցա սլարանոցք ո՛չ ձանձրացան.
աւարառութք ստացուածոց նոցա աշխատե-
ցան եւ աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազ-
մացաւ: Իբրեւ ետես թագաւորն եթէ գռոհ
տուեալ դիմեցին ի մահ իբրեւ խաշինք՝

արգել եւ կարճեաց ի նոցանէ զհարուածս տանջանացն եւ հրաման ետ մոգպետացն, զի մի ամենեւին ոք խուեսցէ զնոսա: Չայն ահա՛ ի լսելոյ գիտեմք: Այս՝ որ ես ինձէն աչօք տեսի, թուի ինձ թէ մեծագոյն եւս լինիր քան զառաջինն: Եթէ անդէն մարգիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս եւս ընդ ինքեանս միաբանեցուցանեն, ո՞ կարիցէ կալ սուաջի դոցա:»

«Ես անտեղեակ էի անքակութեան ուխտի եկեղեցւոյդ ի միմեանց. այլ է զոր մարդ լսէ՛ եւ այլ է զոր տեսանէ: Ի՞նչ (Վասակ), որ ճշմարտեալ գիտէիր զպնդութիւնդ մարդկանդ, ընդէ՞ր հաւաստեալ յանդիման չասացեր ցթագաւորն: Քանզի ամենայն նախարարացն աւագ էիր եւ զբոլոր աշխարհ քեզ յանձրն արարեալ էր մարզպանութեամբ. ընդէ՞ր զայս գործ իմաստութեամբ ոչ գործեցեր: Ապա թէ՛ ո՛չ՝ յայտ է, թէ դու ի նոցա բանի ես եւ քոյով խորհրդով անցուցին զայս անցս ընդ իս եւ ընդ զօրս:» *Ընդ որ խոստուեալ Վասակայ մարզպանին Հայոց՝ վարանէր ի մեծի տրտմութեան: Մի զի բոց ծնողութեանն ջեռոյց զփորտիս նորա վասն օրդւոցն, որ կային անդ առ թագաւորին ի պատանդի: Մի (զի) երկիւղ

Թշնամւոյն Վարազվաղանայ, որ կայր առ ար-
քայի եւ սպասէր Վասակայ մահուն: Եւ մի զի
զրկուամն մեծ եւ երեւելի փառացն եւ հայրենի
տէրութեանն: Յայսց երկոց անհնարին տարա-
կուսանաց տագնապեալ խուճապէր միշտ եւ
ոչ ունէր քուն ի գիշերի եւ կամ հանգիստ
ի տունջեան: Եւ զի սահման է մարմնոյ ի
կենցաղումն հանապազ սխալիլ եւ գթել, եւ
սա սխալեաց յերդումն սուրբ աւետարանին.
այս ծնունդ էր չար յուսահատութեան, զո-
րոյ զօրպէսն դատաստանին Աստուած միայն
գիտէ եւ ոչ այլ ոք:»

Եւ *ետ պատասխանի մոգպետին՝ «սակա-
ւիկ մի երկայնամիտ լե՛ր ասէ եւ զխորհուր-
դըս քորո՛ց ես ասեմ՝ նոցա յայտնեալ մին-
չեւ ես ինձ ոյժ ժողովեցից եւ զուխտ եկե-
ղեցւոյդ թերեւս կարացից երկիեզկել: Եթէ
զայդ այդպէս արարից, գիտեմ ապա թէ
զհրամանն արքունի կարող եմ կատարել:
«Եւ անգէն ի Սիւնեաց աշխարհէն զիւր
գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնակա-
նութեան մոգպետին: Եւ ապա սկսաւ ասել՝
«աղէ՛ դու անգամ մի հրովարտակ ի Գուռն
տուր վասն այրուծիոյն որ յԱղուանսն է, զի
ի ձմերոց ի Հայսս եկեսցեն եւ յորժամ զնո-

սա ի ձեռին ունիցիմք, չիք սք որ եղծանել կարէ զհրամանն արքունի:»

Պատասխանի ետ մոգպետն ցմարզպանն՝ «այդ խորհուրդ դարձեալ իմոց բանիցս ընդգէմ է. յորժամ բռնութեամբ կռուեսցուք, աշխարհս ի բաց քանդի եւ անձանց վնաս եւ արքունի մեծապէս զեան:»

Եւ ոչ կամեցաւ ունին դնել նմա մարզպանն, զի սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն: Սսկսաւ այնուհետեւ սլասրել զոմանս կարասուով եւ զոմանս ողորական բանիւք. զուամիկն ամենայն ահեղ բանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր, հանապազորդ առատացոյց զուճիկսն՝ տաճարին եւ բազում նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր եւ յինքն արկանէր:

Զայս ամենայն իբրեւ տեսին սուրբ եպիսկոպոսքն, եւս քաջ յորդորեցան ի նոյն միսբանութիւն. խորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում կոչեցին եւ զսպարապետն զօրաց ի խորհուրդն: Հարցին եւ քննեցին եւ ի վերայ հասին մտացն անշարժութեան. եւ վերստին ընկալան զնա յառաքինութիւն. եւ նովաւ որսացեալ զբազումս, որք եկին եւ ժողովեցան գունդ զօրաց բազմաց:

Վասակ սկսաւ բաշխել մոգս ի տունս նախարարացն եւ մեծամեծ ռոճիկս կարգել եւ բռնաբաց կնքաւոր՝ մարդկանն տալ ուտել մի յազածոյ եւ երկիր պագանել արեգականն: Իբրեւ սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պրղծագործ խառնակութիւն, յանդգնեցան եւս կանայք փշտիպանանց յաւուր կիւրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն եւ սլատառել զհանդէրձս հաւատաւոր՝ կանանց:

Զայս գոյժ աղմկի իբրեւ տեսին միաբան սուրբ եպիսկոպոսքն, զաւետարանն ի ձեռն առեալ՝ հասին ի վանս՝ սպարապետին, ուր ժողովեալ էին զօրքն Հայոց, եւ ասեն. «Աղաչեմք զձեզ զամենեսին սուրբ աւետարանաւս, եթէ ձերով խորհրդիւ գործէ զայն անօրէնութեան չարիս մարգպանն եւ մոգպետն՝ նախ՝ զմեր պարանոցս հատէք եւ ապա յեկեղեցին ձեռնարկեցեք: Ապա եթէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն չարն գործեն, այսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ի նոցանէ:»

*Ապա իմացեալ թէ կարի հռչակին իրք ապրստամբութեանն եւ ի կարի հեղգաւոյն մեծամեծ գործէին վնասք, ժողովեալ զպատուական եպիսկոպոսս եւ զականաւոր երիցունս

եւ զաւագ տանուտեարսն Հայոց եւ զսեպուհ-
սրն առանձինն ասէր յայտնապէս՝ թէ «մինչեւ
ցե՞րբ հանդուրժեմք թագուցանել զճշմար-
տութիւնն եւ կորնչիմք:» Մի ոմն յՈստա-
նեայ տանէն, որում անուն էր Զանդաղան,
լսէր յոմանց զխորհեալն Հայոց, եւ երթեալ
վաղվաղակի նմանւոյն իւրում Վասակայ.
(որոյ բանից) իրազգած եղեալ աւագ նա-
խարարքն՝ կալեալ զնա ի գեօղն, որ կոչի
Արծակ⁸, տարեալ՝ կապեցին ի միւսում եւս
ի գեօղ՝ յանուանեալ Բերդկունս⁹ ի նմին
Բարգրեւանդ գաւառի. զոր եւ ոչ յետ բա-
զում աւուրց քարկոծեալ սատակեցին: *Եւ
աչ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցուն: Ամե-
նեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան-
ընթացան վաղվաղակի ի զէնս իւրեանց.
վառեցան կաղմեցան զգիշերն ամենայն, եւ
ընգ ծագել արեգականն զգունդն յերիս մա-
սունս բաժանեալ ի բանակն¹⁰ արկանէին:
Պունդն առաջին յարեւելից կուսէ. եւ գուն-
դըն երկրորդ յարեւմտից կողմանէ. եւ գուն-
դըն երրորդ ի հիւսիսոյ կողմանէ—չուրժա-
նակի ի մէջ առեալ փակեցին զբազմութիւն
բանակին եւ զբազումս կոտորեցին եւ զեւս
բազմագոյնս կապեցին զերեւլի մարդիկ եւ

արկին ի բերդս ամուրս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ. »

Եւ ապա յայտնապէս ժողովեալ միաբանութեամբ առ տէրն Մամիկոնէից Վարդան, հանդէրձ նովաւ մտին թափ զգրոց հրամանին բոլորեքեան առ իշխանն Սիւնեաց Վասակ առ մարզպանն Հայոց եւ յայտնեալ նմա միաբան ամենեցուն զխորհուրդն, թէպէտ ջանայր յապաղել նմա՝ մի՛ վասն որդւոցն իւրոց, որք ի դրանն էին, եւ դարձեալ՝ զի եւ կեանքն իւր իսկ ի խնամս չարին մէտ էին հանապազ սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա: Բերել դարձեալ հրամայէին նախարարքն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսացն եւ երիցանցն զաւետարան ուխտին սրբոյ. եւ երդուեալ ամենայն բաղմութիւն զօրացն ազատացն եւ անազատացն հանդերձ իշխանաւն Սիւնեաց Վասակաւ, հաստատէին զերդումն. եւ որոց մատանեալ չեւ եւս էր կնքեալ զաւետարանն՝ կնքէին. եւ համբարձեալ զձեռս ընդ երկինս ասէին. «Տէր ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացօղ. մեղաք յերկինս եւ առաջի քոյ. շնորհեա՛ մեզ բարեխօսութեամբ լուսաւորիչ առաքելոցն, վաստակովք եւ սուրբ նահատակին Գրիգորի՛ նո-

ցին նմանոյն եւ գործակցի՝ զթողութիւն մեղաց մերոց. եւ որպէս հեղեր դու զարիւնդքս սուրբ ի վերայ մեզաւորաց, պարգեւեալ եւ մեզ հեղուլ զարիւնս մեր ի վերայ խոստովանութեանս այսորիկ եւ իւրաքանչիւր թողութեան մեղաց:» Եւ գրեալ զայս ամենայն եւ կնքեալ նախ՝ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ եւ սպա՛ մատանեօք ամենայն տանուտէրացն Հայոց եւ աւագ սեպհացն, եւ եղեալ ի սուրբ աւետարանի երգմանն՝ ետուն ցալատուտկան եպիսկոպոսունս եւ ցաւագ քահանայութիւնն, որ էին անդ. եւ կատարեալ զայս դիմեցին մեծաւ ցնծութեամբ եւ հոգեւոր երգուիք ի տուն Տեառն եւ երկրպագեալ միոյն միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ կատարեցին զաղօթսն: Եւ զօրացրն բազմութիւն դիմեցին ի տուն մոխրանոցին չմնալով բնաւ աւագացն հրամանի եւ առեալ զկրակարանն փարեցին ի ջուրօն զկրակսն՝ որպէս ի գիրկս եղբօր՝ ըստ ասելոյ սուտ փարգասպետացն Պարսից. զմոգուցն բազմութիւն պահել առ օրն հրամայեցին գուշութեամբ եւ ի վաղիւն ի ծագել արեւուն սպանին ի գիւղն Զարեհաւան¹¹:

*Եւ կատարեալ զայս ամենայն դադարեցին

զաւուրս տօթոյն: Իսկ որք եկեալ էին յաւարի առնուլ զսուրբ գանձս եկեղեցւոյն՝ աւկամայ եղին զանձինս եւ զաւար իւրեանց առաջի սուրբ եպիսկոպոսացն եւ ամենայն զօրացն եւ եղծեալ ապականեցաւ հրաման թագաւորին:

Աղաղակէին եւ ասէին արք եւ կայնայք եւ ամենայն ռամիկ բազմութիւն. պատրաստ եմք ի հալածիլ եւ մեռանել յամենայն նեղութիւնս եւ ի չարչարանս վասն սուրբ եկեղեցեաց: Այ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զճառայ եւ ոչ ոք քան զոք նուազեալ ի յարութենէ. առ հասարակ զմի զինուորաւթիւն զինուորեցան. միով գօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք եւ՝ կայնայք: Այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր՝ «քաջութեամբ միայն մեռցո՛ւք, զանուն եւ զոգիս եւեթ ժառանգեսցո՛ւք:»

Իարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց՝ զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս տեղիս. տապալէին քանդէին զքնակութիւնս նոցա՝ զմեծ Արտաշատ¹² աւանօք իւրովք, զԳառնի քաղաքն,¹³ զԱնին¹⁴, զԱրտագերս¹⁵ եւ զայլս: Տապալէին քանդէին զչինուաճս նոցա եւ այրէին կիզուին զտունս

պաշտօնարկի եւ զպաշտաման կրակի. յամենայն տեղիս հեթանոսացն զփրկական խաչն Քրիստոսի կանգնէին եւ յուսով հաստատեալ խնդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ:

ԺԵ.

Ի Մ ո վ ս է ս Խ ո թ ն ա ց ի .

Երգել խնդրես զանշուք Խորնի,
Որ առ ինչ պերճ քան զԼնի,
Որ զԼրամեան զարմ և համբաւ
Պայծառացոյց ի շուք ամբաւ:

Ինձ զի՞ պիտին կոթողք և սիւն,
Զոր հուր վատնեաց ներկեաց արիւն.
Ինձ առ իմէ՞ խոյր քո և բարձ,
Զոր աջ անգութ վաղուց երարձ:

Զշամիրամայն ողբամ զծով,
Յոր կաղ Սարմատ բազմանզով
Սուզեաց զՍոփերս յորձանս անել,
Երբ արշաւեաց զՀայս ի վանել:

Ինձ զի՞նչ թողաւ բայց սին արտօսր,
Եւ այս նշդեհ մրմունջ անօսր:

Հ. Մ. Զ-ի-լ-ի-ւն.

Ժ. 2.

Երթ Հայոց յԱղուանս:

«Գուք որ կարողք էք զտկարութիւն տկարացն բարձէք».

*Յետ աւուրց եկն եհաս հազարապետն Աղուանից սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին՝ մեծաւ տագնապաւ փութացուցանէր զզօրսրն ասելով՝ գունդ Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց եկն եմուտ յաշխարհս մեր եւ այլ այրուծի որ ի դրանէ եւ այլ երեք հարիւր մոգ վարդապետ ածեալ ընդ իւրեանս՝ պառակտեցին զաշխարհըն եւ կամէին յեկեղեցին ձեռն արկանել եւ հրամանաւ թագաւորին ստիպէին եւ ասէին՝ եթէ կամօք յանձն չառնէք, հրաման ունիմք ի գետղս եւ քաղաքս շինել ատրուշանս եւ կացուցանել մոգս եւ մոգպետս օրէնսդիր ամենայն աշխարհիդ:

Փունդն Հայոց իբրեւ լուաւ զայս, ոչինչ քան ի քաջութենէն եւ միաբան քաջալերս տուեալ *արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի խաբէութեամբ կալցեն զնոսա, զի մի ձեռնարկեսցեն յուխտ եկեղեցւոյ մինչեւ ելս խնդրեսցեն:

*Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց. առ բգեշխն Աղձնեաց եւ առ իշխանն Անգեղ տան, ի Մոսիս եւ Հաշտեանս եւ յԵկեղեաց եւ առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ.¹ եւ պատրաստեալ զիշխանն Ամատունեաց Վահան որպէս զայր մտացի եւ խորհրդական, եւ սուրբ սեպուհն զՀմայեակ զեղբայրն Վարդանայ, եւ զերանելին Մեհրուժան զեղբայր սրբոյն Աղանայ² ի տոհմէն Արծրունեաց *եւ զմի ոմն ի մեծ նախարարացն ի տոհմէն Գնունեաց Ատուլմ առաքեցին յերկիրն արեւմտից խնդրել օգնութիւն եւ եթէ նա՛ կամեսցի՝ նմա մատնել ի ծառայութիւն:»

*Որք երթեալք յանդիման եղեն թագաւորին Թէոդոսի, որոյ լուեալ զպատճառ նոցա երթիցն՝ յանձն առնոյր օգնել նոցա գնդիւ. եւ մինչդեռ պատրաստէր զիրս խոստմանն, հասեալ վախճան սրբոյն՝ վճարէր ի կենցաղոյս, եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս, որոյ եւ տեղեկացեալ զպետրս խնդրոյն Հայոց, հարցանէր զաւագս դրանն. պատասխանի տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն սպարապետ էր Անտիոքայ,

եւ Փղորէնտի ուրումն առն ասորի ազգաւ,
որ էր աւագ գրանն թագաւորին եւ ասին,
«մեզ սչ թուի հաճոյ արհամարհել զախա,
զոր գրեալ եւ կնքեալ է առաջին թագաւո-
րացն եւ պատերազմաւ ի բայ հանել զաշ-
խարհ մի ի ծառայութենէ թագաւորին իւ-
րեանց. այլ եւ զելս անյայտ իրացդ պարս
է ածել զմտաւ, զոր սչ որ կարէ գիտել
թէ որպէս փճարեսցի: «Այսպէս կասեցու-
ցին զմիտս թագաւորին» (որ) * փութայաւ
եմուտ յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնթափ
լինել ի զօրացն Հայոց ամենայն օգնակա-
նութեամբ:

Այսպէս հասաւ օգնականութիւն յուսոյ
նոցա (Հայոց) ի մարդկանէ:

*Եւ որք երթեալն էին յաշխարհն Յու-
նաց՝ իբրեւ տեսին թէ ոչինչ օգնեցան, փութ-
ային գոնեայ ընդ ընկերս իւրեանց ըմպել
զմարտիրոսութեան բաժակն. զի յապա-
ղեալ պատասխանւոյն (Յունաց) գործ պա-
տերազմին Հայոց եւ Պարսից կատարէր:

*Նպիտկոպոսքն քաջալերել սկսան զան-
ձինս եւ զօրսն Հայոց. հայէին յիւրեանց
սակաւութիւնն եւ յերկոցունց թագաւո-
րացն միարանութիւնն, ոչինչ պատասարտեալ

ըստ առաջին ուխտին խիզախէին եւ ասէին։
պատրաստ եմք ի սպանանիլ եւ ի մեռա-
նել. գիւրին է Աստուծոյ սակաւութիւնը զբազ-
մաց գործ գործել եւ անարգօք զմեծամեծ
իրս կատարել։

Թէպէտ եւ ոչ ունէին թագաւոր առաջ-
նորդ եւ ո՛չ արտաքուստ օգնական զոր յօ-
տարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ
եւ սուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ
համագունդ յիւրաքանչիւր տանէ ի մի
վայր գային վաղվաղակի. զամենայն զօրսն
յերիս գունդս բաժանէին. զգունդն առա-
ջին տային ցՆերշապուհ Ամբոսեան պահա-
պան աշխարհին մերձ ի սահմանս Ատրպա-
տական աշխահին. զգունդն երկրորդ ի
ձեռն Արդանայ զօրավարին Հայոց՝ ան-
ցանել ընդ սահմանս Արաց ի վերայ մարդ-
պանին ճորայ*), որ եկեալ էր աւերել զեկե-
զեցիսն Աղուանից. զգունդն երրորդ տայն
ի ձեռս Աստակայ իշխանին Սիւնեաց, որ
ընտրեաց ընդ իւր զիշխանն Բագրատու-
նեաց, զիշխանն Խորխոռունեաց, զիշխանն
Ապահունեաց, զիշխանն Ահաբունեաց, զի-
շխանն Պալունեաց, զիշխանն Գարեղէնից,

*) Մով. Վաղանկատուացի. — 2. դ. 1. 1.

զիշխանն Ուրծայ — զօրօք իւրեանց. եւ զայլ բազում զօրս յարքունի տանէն արկ յինքն եւ զսեպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ:

*Եւ սպարապետն Հայոց Վարդան առեալ ընդ իւր ի տանուտէրացն Հայոց, եւ այլ սեպուհք եւ բազումք ի զօրացն Հայոց եւ գունդք ի զօրացն մարդպետական այրուձիոյ. եւ հրաժարեալ յիշխանէն Սիւնեաց Վասակայ եւ յայլ մնացելոցն ընդ նմա աւազանւոյն՝ ողջախորհուրդ մտօք գնային ի գործ պատերազմի: Եւ մտեալ ի սուրբ եկեղեցի երկիրպագանել Տեառն Աստուծոյ ամենազալի, առեալ զսուրբ աւետարանն եւ զնշան կենսատու Խաչին ողջուներ՝ դնելով անյագ ի վերայ բբաց աչացն եւ ճակատու զայն առնէին ջերմեանդն սիրով եւ որք ընդ նմայն էին ամենեքեան:

Եւ իշխանն Սիւնեաց Վասակ վաղվաղակի գաղտ դեսպանս առնէր առ Միհրնբրտէհ եւ առ Նիխորական Սերուխտ*) եւ առ այլ աւագս, զորս արարեալ էր Միհրնբրտէհի ի վերայ Հայոց: *Ահա՛ քակեցի (ասէ) զմիաբանութիւն ուխտիս Հայոց եւ ընդ երիս կողմանս զգունդն քակեալ բաժանեցի եւ

*) Մով. կաղանկ. — Մի-ի-բ-ի-տ:

զայլ ամենայն այր կռուոյ ցրուեցի ընդ ամե-
նայն միջոցս աշխարհի. բայց զգունդն երրորդ
արարի յԱղուանս. ել համարձակ ընդ առաջ
նորա տալ պատերազմ: *Գուք՝ ասէ՛, անհոգ
լերուք յեկեղոցդ ընդ Վարդանայ ի վերայ
ձեր, վասն զի շատք այն են զորս ես աս-
տէն պահեցի առ իս եւ դա յոյժ սակաւուք
է եւ ո՛չ բազմօք: *Ձայս գրեաց մարզպանին
Սեբուխտ. նա ստուգեալ եթէ սակաւաձեռն
գնդաւ գայ սպարապետն Հայոց ի վերայ
նորա՝ կուտակեաց զամենայն բազմութիւն
զօրու իւրոյ եւ փութանակի անցանէր ընդ
մեծ գետն Կուր եւ սլատահէր նմա հանդէպ
Խաղաղ՝ քաղաքի:

Քաջն Վարդան եւ ամենայն զօրքն իբրեւ
տեսին զբազմութիւն գնդին հեթանոսաց,
թէպէտ եւ կարի նուազունք էին. ոչինչ
զանգիտեցին՝ այլ միաբանեցին եւ ասէին.
«Տէ՛ր, զինու եւ ասպարու քով օգնեա՛ մեզ՝
զի ծանիցեն ամենեքեան, եթէ ի ձեռս քոյ
է յաղթութիւն եւ պարտութիւն, եւ մեք
պատրաստ եմք ի մեռանել վասն քո սիրոյդ
եւ ճշմարտութեանն»:

*Ի ժամ մարտին կարգէր զիւր գունդն
ըստ բաւականին արուձիոյն. երիս յառաջս

բաժանեալ՝ տայր ի ձեռս իւրաքանչիւր զօրագլխի. որում աջոյ կողմանն կացուցանէր զօրագլուխ զԱրշաւիր Կամսարականն, որ էր փեսայ զօրավարին Հայոց Աարդանայ, ունելով զդուստր նորա ի կնութեան, եւ նիզակակից տայր նմա զՄուշ զաւակ սեպուհ յազգէն Դիմաքսենից. եւ զահեակ կողմն տայր ի ձեռն Խորենեայ Խորխոռուհուոյ եւ զօրաւիգն ընդ նմա կացուցանէր զՀմայեակ Դիմաքսեան. եւ ինքն սուրբ զօրավարն Աարդան պարաստէր զինքն միջոյ տեղւոյն յարձակման: Եւ այսպէս յօրինեալ զճակատն եւ յԱստուծոյ խնամս ապաւինեալք յարձակեցան ի վերայ թշնամեացն, *եւ զաջ թեւն բեկեալ զձախոյ կողմամբն արկեալ ընդ երեսրս դաշտին փախստական առնէին. ամենեքեան առհասարակ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: *Յորս նախագոյն յառաջեալ ի տեղի մարտին Կամսարականն Արշաւիր եւ Մուշ, որք յանգիտութենէ տեղացն գիպեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից եւ ի յառաւելապէս դիմեցմանէ երիւարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիւարօքն խրէին. անդ կանտարեայ պսակէր երանելի սեպուհն Դիմաքսենից Մուշն ի Խորականայ. իսկ Կամ

սարականն իջեալ յերկիւարէն ի հետիոտս
սպանանէր զՎուրկն՝ զեղբայր Լփնաց թա-
գաւորին. եւ ի բաց ձգեալ զերկիւարն ի սաս-
տիկ խոր տղմոյն, ուր եւ մոյկ մի զերծեալ
յոտանէն՝ թաղեալ մնայր անդէն ի մօրին. եւ
ինքն Վամսարականն միամոյկ տղմաթաթաւ
հանդերձ ամենայն զինուն հանեալ զերկիւա-
րն ի ցամաք անվեհեր քաջարար յերկիւարն
հեծանէր եւ զթեւ իւրոյ կողմանն թշնա-
մեացն փախստական առնէր: Եւ տեսանէր
զերանելի սպարապետն Հայոց հանդէրձ ամե-
նայն Հայոց գնդաւն զի ածէին՝ առաջի իւ-
եանց զբաղմութիւն զօրացն Պարսից. յորոց
զկէսն սրուք իւրեանց գիւթաւալս յերկիր
կործանէին եւ զկէսն գետալէժս արարեալ
հեղձամղձուկ առնէին եւ զայլսն ի նոցանէ
դաշտացն եւ անտառախիտ մայրեացն *առ
խորագոյն դարիւք Լուրնաս՝ գետոյ՝ ցրո-
ւեալս փատնէին. իսկ ոմանք յաւագորերոյ
Պարսիցն ելեալք ի նառս յայնկոյս գետոյն
մեծի փախստեացք լինել ձեպէին. որ եւ ըզ-
Վամսարականն Արշաւիր զիշխանն Արշարու-
նեաց ստիպով փութացուցանէր զօրաւարն
Հայոց զկնի փախստէից նաւացն նետաձիգ

լինել՝ ի հաստատաձգութիւն եւ յանիրէպ
դիտողութիւն առնն վստահեալ:

Իսկ Կամսարականն Արշաւիր խոցեալ զնա-
ւաւարսն եւ զայլս բազումս ի նաւսն կարե-
վէրս առնէր՝ եւ բազումք ի նաւաւարցն եւ
գլխաւորացն Պարսից գետասոյզ եղեալ կո-
րնչէին. *եւ ոչ գտանէր որ ամենեւին ի նո-
ցանէ ապրեալ եւ թագուցեալ յանտառա-
խիտ մայրիս դաշտացն: Բայց մի ոմն ի զօ-
րականէ թշնամեացն մազապուր պրծեալ ի
պատերազմէն գոյժ տանէր ի մնացեալ բուն
բանակն: Զօրքն Հայոց ժողովէին զբազում
աւար բանակին՝ բազում արծաթ եւ ոսկի
եւ զզէնս եւ զզարդս զարի արանդ եւ զքաջ
երիւարաց: Յարձակէին ի վերայ բերդիցն եւ
քաղաքացն, զոր ունէին Պարսիկքն յԱշխար-
հին Աղուանից եւ զերամս մոգացն գնէին
գեշ թռչնոց եւ գազանաց, ազատէին զե-
կեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն: *Եւ
այսպէս շնորհեալ նոցա զյաղթութիւն վերին
օգնականութեանն՝ գառնային ի բանակս իւր-
եանց. եւ դադարեալք անդէն ի տեղւոջն
զօրն զայն՝ ի վաղիւն չուեալք անցանէին ընդ
գետն Կուր:

Բազումք ի նախարարացն Աղուանից եւ

յամենայն շինականացն *որք ցրուեալ էին
յամուրս լերանց Կապիկու՝ *իբրեւ տեսին
զյաջողութիւն գործոյն, գային խառնէին ի
զօրս նոցա. գնային ի վերայ պահակին Հո-
նաց՝ *որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուա-
նից եւ Հոնաց, քանդէին զպահակն եւ կո-
տորէին զզօրսն որ ի ներքս բնակեալ էին, եւ
ըզդուռնն տային ի ձեռս Վահանայ*), որ յազ-
գէ թագաւորացն Աղուանից. դեսպանս ար-
ձակեցին յաշխարհն Հոնաց ընդ ճոսս ուխտ
հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զմիա-
բանութիւնն. *իսկ նոքա (Հոնք) իսկոյն հասին
ի տօղին եւ ականատեսք լինէին յաջողմանն-
յանձն առին զերգումն բրիստոնէութեան
պահել ընդ նոսա հաստատուն միաբանու-
թիւն:

---

*) Մովսէս Կաղանկատուացին ասում է. «Վար-
դանայ ումէն յազգէ թագաւորացն Աղուանից»:

ԺԷ.

Ի Ս. Կ Ա Յ Ս Ն Է Ո Ւ Փ Ս Ի Մ Է :

Սիրանունդ սիրամարգ սխրալի,
Նրբափայլ ոսկեթել տարփալի,
Եռապսակ իւղագլուխ ցանկալի,
Հրեշտակ հրաշագեղ Հոփփսիմի՛ :

Է գունեղ թաթաւեալ ի բոսոր,
Սաղարթուն կարմրորակ իբր խնձոր,
Հորսն ազնիւ Գուարեամբ քօղաւոր
Հրեշտակ հրաշագեղ Հոփփսիմի՛ :

Ս. ՆԷՐՍԷՍ ՇՆՐԴՆԷ՛՛Է :

ԺԸ.

Ն Ե Ն Դ Ո Ւ Թ Ի Լ Ն Վ Ա Ս Ս Կ Կ Յ :

« Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ
յանձն աւերի », ԳՈՒԿ :

*Եւ մինչդեռ այս ամենայն կատարէր ըստ
կամաց նոցա՝ յանկարծակի դեսպան հասա-
նէր առ Վարդան ասելով թէ «արդ՝ ստեաց
անօրէնն Վասակ ուխտին Աստուծոյ. նոյն-
պէս եւ մնացեալքն անդէն առ նմա աւա-
գանին հայոց յետս կացեալ ընդ նմա ապրս-

տամբեցին՝ դեռսպան արձակեցին ի Պարսս եւ նամակօք ուխտագրեցին ընդ նոսա եւ զԲերդեան՝ ամրոցացն Հայոց ի բաց կալան եւ զիւրեանցն բերդակալս արարեալ զգուշացուցին. եւ զորդիս տոհմին Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց եւ զայլոց տանուտէրացն ժողովեալ յիւրաքանչիւր գայեկած նենգաւորն Վասակ *եաւ ածել*) առ ինքն եւ ամրացոյց յանառիկ ամուրս աշխարհին Սիւնեաց. » *աւերեալ զձմերոցս՝ արբուհի՝ որ կանայք զօրացն էին՝ եւ զնահանգն Արտաշատու՝ զԱրտաշատն ինքնին գլխովին եւ հրձիգ արարեալ եւ զամենեցուն ձեր ընտանիս մերժեալ յիւրաքանչիւր բնակութենէ. ձեռնարկեալ եւ ի սուրբ եկեղեցիսն. գերի վարեալ զընտանիս քահանայից եւ զնոսին կտայեալ եւ եղեալ ի բանդի. գունդն՝ որ ի կողմանս Ատրպատականի՝ ո՛չ ժամանեաց ձեռն տալ եւ դեռ պահեն ընդ ձեզ զուխտ միաբանութեան. բայց այն որ ընդ նմայն էին՝ բազումք զհետ մոլորեցան նորա ամբարշտութեանն. » *Եւ լուեալ զայս ամենայն սպարապետին Հայոց Վարդանայ հանդերձ նախա-

*) Վազարն ասում է. «տայ տանել առ թագաւորն Պարսից. »

բարօքն եւ զօրուն որ ընդ նմայն էին չբարտ-
մել ո՛չ կարէին. եւ զանձինսն եւ զգերեալ
տղայսն ի պահպանութիւն Ամենահնար Ա-
ջոյն յանձն արարեալ չուեցին միաբան ամե-
նեքան յաշխարհէն Ազուանից եւ հասանէին
յերկիրն Հայոց ի գաւառն Այրարատոյ * յա-
ւուրս երեսուն» եւ անդ զաւուրս ձմեռայնոյն
դադարեալք՝ փութային զաւուրս գարնային
ամսոյն տեսանել եւ յօր իւրեանց նահատա-
կութեան հասանել*): քանզի ո՛չ եւս ինչ այլ
բնաւ ածէր զմտաւ ոք զյաղթութիւն կամ
զպարտումն. *եւ յետ ամսօրեայ աւուրց ե-
զեւ խմբումն մեծ պատերազմին»

* Ազգ եղեւ ուրացեալն Վասակայ եւ իշ-
խանացն քաջութիւն գնդին Վարդանայ եւ
միաբանութիւնն Հոնաց. զգիշեր մի օգնա-
կան գտեալ նորա՝ փախստեայ անկանէր

*) Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեցին ասում է.
ւմեծաւ յաղթութեամբ եկեալ ի պատերազմէն
որ առ Ազուանս այլովք ազատօք խորհէին ի միա-
սին շարժուիլն հնար ինչ. եւ մինչ թափեցան
յամենայն յուսոյ՝ զմահ ընտրեցին լաւ քան
զկեանս. եւ անցեալ յԱրտազ գաւառ յեւրոյ
բեղեւ խմբումն մեծ պատերազմին, յորում
պսակեցաւ սուրբն Վարդան:

յամուրս իւրոյ աշխարհին. եւ այնպէս տագնապաւ մերժեցաւ, զի զգերի եւ զաւարն, զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառ է եւ զիւրն եւս եթող եւ փախաւ: Քանզի ժամանակ ձմերայնոյ էր եւ զՌոմիկոս ^{պաւար} թշնամեաց գնդին հարեալ էր, ոչ կարէր Վարդան զմիով տեղեալ համագունդ ըզզօրսն դարմանել. այլ սիռէր ընդ գաւառս գաւառս աշխարհին, պատուէր տայր պատրաստական լինել կազմութեամբ առ ժամանակ գարնայնոյն. եւ զսակաւս յուլագ նախարարացն գործակից իւր թողեալ, ի վերայ ունելով զթագաւորանիստ տեղիսն, գունդս գունդս արձակէր յաշխարհն Յիւնեաց. առնոյր եւ աւերէր զբազում գաւառս եւ այնպէս ի նեղ արկանէր զնա զՎասակ եւ զամենայն զօրսն, որ ընդ նմա, զի զէշս եւ զձիօ մեռելոտիս առ սովոյն անխրտիր ուտէին: Եւ բազում հարուած հասուցանէին ի վերայ ուրացելոյն, մինչեւ ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն եւ ամենայն ուխտ քահանայութեանն դառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ չարաչար վշտացելոյն:

Ամենայն եպիսկոպոսքն եւ երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին զող-

ջոյն ամիսն Քաղօց՝ պահօք եւ աղօթիւք
առնել խնդրուածս առ Աստուած. եւ զո-
մքն յառաջին կապելոց Պարսկաց ածեալ զա-
ռաջեալ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա
եւ ցուցանէին զամենայն վնասն՝ աշխար-
հաց աւերելն, զօրացն արքունի հարկա-
նին. ցուցանէին նմա զխաբէութիւնն ապրս-
տամբին Վասակայ, որ Հայոց բանիւ՝ խա-
բեաց զթագաւորն յանձն առնուլ զմոգու-
թիւն: Արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ
ի հնարս հայթայթանաց (թերեւս կարաս-
ցեն զեզբարս իւրեանց ի նեղութենէն գո-
ղանալ):

Երթեալ այրն պատմեաց զայս ամենայն
յականջս թագաւորին: Հայեցաւ ետես թա-
գաւորն զինքն ի տկարութեամբ: Քիտաց
եթէ զամենայն, զոր կամի առնել ո՛չ կարէ
կատարել. սկսաւ քաղցր եւ աղերս բանիւք
խօսել ընդ ամենեսեան եւ ասել՝ «զի՞նչ ինչ
վնաս գործեալ է իմ. ո՞ երբէք նեղեաց, պըն-
դեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան.
մանաւանդ վնասն օրինաց քրիստոնէու-
թեանն, զոր զոյգ եւ հաւասար համարիմ
դենիս մազգեզանց. տեսէք, զի ետուք գոր-
ծել ինձ զոր ինչ ոչ կամէի:» Զայս ամե-

նայն խօսէր եւ զվնասս յանցանացն արկաներ զմոգպետաւն եւ զմոգօքն. սակաւք ի նոցանէ ասէին. «Այո՛, արքայ քաջ, այդ այդպէս է որպէս ասացերդ, եւ արդ կարես զամենայն ուղղութեամբ նուաճել. զի տուեալ է քեզ աստուածոցն, զի զամենայն զոր եւ կամիս, կարես առնել: Երկայնամի՛տ լեր եւ համբերութեամբ թողացո՛ մարդկանդ անդրէն զքրիստոնէութիւն, եւ դոքօք զապաստամբսն ածցես ի հաւանութիւն:» Հաճոյ թուեացան բանքն առաջի թագաւորին: Այն օր հրամայէր կալ յօրէնս բրիստոնէութեանն. հրովարտակօ առաքէր վասն քրիստոնէից. «Եթէ ի կապանս ոք կայցէ, ասէ, արքունի հրամանաւ արձակեալ լիցի, եւ եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ լիցեն, դարձցին անդրէն. այնպէս եւ երկիրք, թէ հայրենիք, թէ պարգեւականք եւ եթէ քսակազինք, եւ հանեալ ուրուք իդէ, հրամայեցաք, զի դարձցին:» Խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաւատարմութեան եւ երգմամբ յուխտ մտանէր, եթէ «Ոչինչ յիշեցից զքէն վրիժուցն. որպէս ունէիր յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձէր, այսուհետեւ առաւել կալարուք, բայց միայն ի ծառայութենէ մերմէ մի՛ ե-

լանէք:» Իբրեւ ստուգեաց, եթէ Հոռոմք
ի բաց կացին ձեռնտու լինել քրիստոնէու-
թեանն, դարձեալ յառաջին կարծիս մոլո-
րութեանն շրջեցաւ:

Իսկ Հայք զարմացեալ ընդ թերի խոր-
հուրդսն ասէին. «Քանի՛ լիրբ է խորամանկ
խաբէութիւն նորա, զի երկիցս եւ զերիցս
զփորձ առեալ մերոյ անքակ միաբանու-
թեանս, տակաւին կամի զմեզ լքուցանել.
զոր բարեգործութիւն տեսաք առ ամենայն
եկեղեցիս, որ են յաշխարհին Պարսից: Զի
որ ինքն իւր չար է, այլում բարի ո՛չ կա-
րէ լինել, զի չիք յանիրաւութենէ արգարու-
թիւն, ի ստութենէ ճշմարտութիւն: Ո՛չ
պատրիմք իբրեւ զտղայ եւ ո՛չ մոլորիմք իբրեւ
զանտեղեակ եւ ո՛չ խաբիմք իբրեւ զազէտս,
այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձութեանց,
զի յորում սկսաք ի նմի եւ կատարեսցուք
քաջութեամբ եւ ոչ վատութեամբ. ի վերայ
պարգեւաց եւ բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշ-
մարիտ կեանս կամիք հանել ի մէնջ, որում
չիք հնար եւ այլ մի՛ եղիցի:»

«Որ հայհոյէրն զՔրիստոս եւ ուրացու-
ցանէր ի նմանէ զհաւատացեալս, եւ որ
երգնոյր ի սնտի պաշտամունս իւրոյ մո-

լորութեանն, անցուցանել զամենայն չար-
չարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ, արդ-
եկեալ գողանալով գոհութիւն մատուցանէ
եւ այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր
ի մեզ հեղուլ: Այլ այդմ հաւատամք եւ նչ
զսուտ հրամանդ յանձն առնումք:»

Նա Յազկերտ քակեաց յինքենէ զԾերն լի
դառնութեամբ. գունդս գումարէր եւ քա-
ղում երամակս փղաց յղէր ընդ նմա. հա-
սեալ մերձ ի սահմանս Հայոց, մտանէր ծերն՝
Միհրնբրսէհ ի քաղաքն ի Փայտակարան
առ պատրաստութեան իւրոց չարահնար
խորհրդոց: Սա էր իշխան եւ հրամանատար
ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում ա-
նունն էր Միհրնբրսէհ:

Միհրնբրսէհ՝ քանզի գիտէր զամբարշտու-
թիւնն Վասակայ, յղէր եւ կոչէր զնա առ
ինքն. եւ ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն
եւ զՀայոց անիրաւ ապստամբութիւնն. նա
թէպէտ եւ յոյժ դսրովէր զնա, այլ արտա-
քին գիմօք մեծարեաց եւ հայեցոյց զնա ի
կարծիս սնտոխս՝ իբրթէ անկ իցէ նմա հա-
սանել մինչ ի թագաւորական վիճակն,⁵
բայց միայն հնարս իրացն խնդրեսցէ եւ
թագաւորին կամք կատարեսցին յաշխար-

Հին: Իբրեւ յանձն էառ Աասակ երթալ զկնի կամաց նորա գողաբար սողեցաւ եւ եմուտ իբրեւ զօձ ի մէջ ամրացելոցն. էառ եւ եհան յայտնութեամբ զբազումս յազատաց եւ զբազմագոյնս իշխանաց եւ զայլ ոմանս յանուանեալ քահանայից: Եւ բովանդակ զիւր աշխարհն ապստամբեցոյց յորացութիւն:

*Նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Աասակ ոչ երբէք դադարէր գրել նամականի առ իշխանս եւ շինականս եւ քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս եւ վկայութիւնս ընդունայնս թէ արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի եւ զվնաս կոտորածի մոգուց չխնդրէ. եւ զապստամբութենէն ասէ թէ բնաւ եւ յիշեմ իսկ ոչ միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Աարգանայ եւ մի կորնչիք ընդ նմա. եւ զինքենէ գրէր ուխտանենդն Աասակ թէ ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի եւ անվնաս պահեմ զաշխարհս Հայոց. եւ տուեալ ի ձեռս սուտ քահանայից, տայր շրջեցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց:

*Երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետ-

րոս անունն, սարկաւազ մի Սահակ անունն*) սուրբ աւետարանաւն երդնուին եւ ասէին՝ եթէ «Ի թագաւորէն շնորհեսցի ամենեցուն բրիստոնէութիւնդ» եւ խորամանկութեամբ զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն ածէին խառնէին ի գունդս ուրացողացն:

Գրեաց Վասակ եւ եցոյց մեծ հազարապետին մեծապէս պարծելով՝ որպէս աշակերտեաց ի մոլորութիւն խաբէութեան. եւ բաժանեալ եւ երկցեզս երեւեցոյց զզօրոն Հայոց: Քակեաց եւ զմիաբանութիւն աշխարհին Վրաց ի Հայոց եւ Աղուանիցն եւ Աղձնեացն: Ըստ մեծի չարութեան նորա՝ առաւել եւս ժամանակն երեր նմա զյաջողութիւն իրանց. զի ամենեւին արտաքուստ օգնական ո՛չ ոք գտաւ գնդին Հայոց, բայց ի Հոնաց. սակայն՝ եւ վասն նոցա կուտեաց զբազում այրուծին Արեաց,⁶ արգել եւ փակեաց զզրունս ելին նոցա: Զայս ամենայն գրէր եւ ցուցանէր մեծ հազարապետին Պարսից, որ կոչէր առ ինքն զՎասակ եւ

*) Ըստ Ղազարու՝ երէք երէց էին՝ Զանգակ, Սահակ ձայնօղ, Պետրոս երկաթի: Սահակն եւ Պետրոս ի Սիւնեաց գաւառէ:

որք ընդ նմա իշխանքն ամենեքեան, բազում պարգեւս բաշխէր նոցա յարքունուստ եւ զօրացն, որ ի նորա բանի էին: Եւ զուրացեալ երիցունան ցուցանէր Վասակ, հաստատէր եւ յայտ առնէր, եթէ սորօք որսացայց զնոսա քակտել ի միաբան ուխտէն: Հազարապետն իբրեւ զայն լսէր, յոյժ շնորհակալ լինէր եւ յոյս առաջի դնէր նոցա. «եթէ լիցի մեր յաղթութիւն, զայլոց քահանայից կեանս՝ դոցա շնորհեցից եւ ըզմեծ վաստակ դոցա ցուցից թագաւորին:»

Այսպէս շարժեաց Վասակ եւ շփոթեաց զաշխարհն Հայոց մինչեւ զբազում հարազատս քակեաց ի միմեանց: Զոր ինչ ոչ գիտէին անօրէն հեթանոսքն՝ իմացուցանէր նոցա:

Զայս ամենայն չարիս իբրեւ ետես ի նմա Միհրնեբսէհ, քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յուսացեալ: Առաւ ի նմանէ զթիւհամարոյ բազմութեանն. առաւել եւս փութացաւ ուսանել թէ քանիք իցեն պարագլուխք քաջ նահատակացն, զի երիս ընդ միոյ պատրաստեսցէ. զայս ամենայն տեղեկացեալ ի նմանէ, կոչէր զամենայն զօրագլխեանն,⁸ պատուէր հրամանի տայր ամե-

նեցուն յանդիման նորա, զի խրատու նորա լուիցեն ամենեքեան. եւ զամենայն զօրսն զօրագլխօքն հանդերձ յանձն առնէր առն միում յաւագացն, որում անուն էր Մուշկան Նիւսալաւուրտ: Եւ ինքն գնայր յերկիրն արեւելից, եւ յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, պատմէր զամենայն անցս իրացըն՝ զիւր հնարաւոր իմաստութիւնն եւ զՎասակայ խաբեբայ պատրանսն, զի քակեալ երկպառակեաց զգունդն Հայոց:

Ի առնացաւ ծերն Յազկերտ. յանձն իւր, եւ ասէ անսուտ երգամամբ. «եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգօնօք տամ ըմպել նմա զբաժակն դառնութեան մահու:»

ԺԹ.

Հ ո կ տ ե մ ր ե ր :

Սաղարթ սաղարթ, ո՛վ հիւր նախկին
Կենդանարար գարնան և զարդ,
Ի բարձրօստեան դեղնեալ դիտին
Ո՞ զքեզ ձաղեալ հալածէ արդ:

Եւ զի՞նչ ի յօդս տարուբեր
Զոտիւքս իսկոյն տալով գալար
Ի մեղմ շրշիւն շրթանց յերեր
Զի՞նչ խօսիցիս յուղիդ մոլար:

Զայն ասիցես. Դարձի են ժամք,
Յետ պարապոյ հանդէս գործոց.
Թէ՛ կենցաղոյս տուրք ապաժամք
Միշտ յանցելոյն զիմեն ի ծոց:

Հ. Ղ. Ալիշանէան.

Ի.

Ճ ա կ ա տ ն Ա ւ ա ր ա յ ր ի :

“Մահ ոչ իմացեալ մահէ. մահ իմա-
ցեալ անմահութիւն է”, ԵՂԻՇԷ՛:

*Եւ հասեալ ի տօն մեծ զատկին՝ բուլան-
գակ ուխտապահքն եղեն ընդ միմեանս ա-
ւետաւոր յարութեամբ Կենարարին. եւ յետ
սակաւ ինչ աւուրց. լուան եթէ զօր եհաս
բազում ի Հէր եւ ի Զարեւանդ գաւառ:¹
*Մեծն Վարդան ոչինչ թերահաւատութեամբ
զանգիտեաց. քաջալերեցաւ յանձն իւր եւ
քաջալերեաց զզօրսն: *Ազդ առնէր ուխտա-
պահացն (որք յաղագս տօնի աւուրց եր-
թեալք էին առ ընտանիս իւրեանց) եթէ

«գուճոգ բազում հասեալ գայ՝ բերելով
աստուածասիրացն պսակս երկնաւորս. արդ՝
որ ոք ցանկայ առնուլ՝ աճապերեցէք. եւ
եթէ ոք խորհի այլազգ ինչ, որպէս եւ
այլքն՝ դադարեալ հանգիցէ՝ ուր եւ թուես-
ցի հաճոյ ումեք. քանզի ո՛չ ոք պսակի
ընդ ընկերաց իւրոց, թէ ո՛չ տանջի:»
Եւ զայս լուեալ ճշմարտասիրացն եւ զան-
մահաւթիւն սիրողացն ձեպեալ ընթա-
նային զհետ Վարդանայ սպարապետին
Հայոց: *Եւ հրաման տուեալ ժողովիլ յԱր-
տաշատ: զի գեռ եւս ինքն ունէր զամե-
նայն աշխարհն:

*Առաքէր Վարդան միաբանութեամբ աւա-
գանւոյն սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց,
որում անուն էր Առանձար, իբրեւ երեք
հարիւր հեծելով երթալ լրտեսել զբազմն-
թիւն զօրացն Պարսից:

Առանձար եւ գուճոգն որ ընդ նմա՝ տե-
սին զբանակն Պարսից եւ զհզօր վերջապահ
թեւով միով անկեալ՝ զբազումն հանէին
ընդ սուր եւ զայլս փախստականս արարեալ
արկանէին ի զօրն Պարսից. եւ ինքեանք
դարձեալ՝ ողջանդամք հասանէին ուրախու-
թեամբ ի գուճոգն Հայոց եւ պատմէին զԱս-

տուժոյ զօրութիւնն, եւ լիան զօրագլխացն՝
թէ Մուշկան Նիւսալաւուրտ եւ Գողրովճն
են. տային գիտել եւ զայն եւս՝ սթափու-
թեամբ հասանել ի միջոյ կողման աշխար-
հիս: ~~Ձոր~~ լուեալ սպարապետին՝ ճեպէին
երթալ ընդգէմ նոցա. ասէին թերեւս ան-
գէն ի տեղւոջն ի Հէր եւ ի Զարեւանդ գա-
ւառին՝ լճարին եւք գործոյն պատերազ-
մին: Սակայն եւս առաւել ստիպով եկեալ
հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Ար-
տաղ՝ հուպ ի գեօղն Աւարայր ի շրջափակ
տեղի Տղմուտ դաշտին. ի միջի նորա ած-
եալ զակիշ բանակէին. յաւուր ուրբաթու
մեծի տօնին Պենդէկոստէին դիմեալ հա-
սանէին մերձ ի նոյն տեղիս զօրքն Հայոց.
* Ընէր հանդէս համարուն լաթսուն եւ
վեց հազար այր հեծեալ եւ հետեւակ. ե-
կին ընդ նոսա սուրբքն Յովսէփ եւ Ղե-
ւոնդ երէց եւ այլ քահանայք, * Գտեալ ան-
պատրաստագոյն զզօրսն Պարսից՝ թէ կա-
մեցեալ էին կարող էին մասնաւորապէս
վնասել. բայց թոյլ տուեալ դադարեցին յայնմ
աւուր. մօտ առ զօրսն Պարսից բանակին ի
ժամ երեկոյին զկանոն պաշտաման ժամու-
ազօթիցն ըստ սովորութեանն լցեալ՝ զուար-

ճանային չափաւոր ուրախութեամբ կերա-
կրուիքն. եւ կատարեալ զամենայն, առնուին
հրաման ի սուրբ քահանայիցն արթուն խըն-
դրուածովք կատարել զգիշերն յաղօթս:

Սուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթուղիկո-
սութեանն ունէր զաթոռ, հրաման տայր
առն Աստուծոյ Աեւոնդի խրատել զժողո-
վուրդն եւ քաջալերել. եւ սուրբ երէցն
Աեւոնդ զամենայն զգիշերն անձանձրոյթ
ուսուցանէր զամենեսեան առականց մեկնու-
թեամբք. յեշեցուցանէր ամենեցուն նախ
զանպատումն համբերութիւն սրբոյն Քրիզո-
րի, ապա զայլոցն ամենեցուն. ասէ «ոմանք
տանջանօք եւ մահուամբ, ոմանք պահօք եւ
գետնատարած անկողնօք. այլք աղքատասի-
րութեամբք եւ կէսք աշխատահանութեամբք
եւ արդար դատողութեամբ երեւեալ ընտիր
գտան Աստուծոյ. քանզի ո՛չ բոլորեցուն դիպի
մարգասիրութեան վիճակն, այլ ըստ ժամա-
նակի որպէս եւ բաշխէ վերին տեսչութիւնն.
եւ պարտին ^{արարած էր} առողքն արդար վաճառակա-
նութեամբ գնել ընդ անցաւորիս ^{և նոր} զանանցն:
*Եթէ մահուամբ մահ մեռանի, մի երկի-
ցուք մահակիցք լինել Քրիստոսի, զի ընդ
որում մեք մեռանիմք, ընդ նմին եւ կենդա-

նանամք: Այլքն ամենայն, որ ըստ հաւատոց քաջութիւնս կատարեցին ի դարս իւրաքանչիւր, գովեցան ի մարդկանէ եւ արդարացան յԱստուծոյ: Ապաքէն նոյն Տէր է ի սկզբանէ եւ մինչեւ ցայսօր եւ առ յապամեր յոյսն մեզ կրկին երեւի. եթէ մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան:» *Բազում եւ այլ բանիւք քաջալերէր զիւրաքանչիւր ոք ի մեծամեծ աւագանւոյն հանդերձ երանելեաւն Յովսէփաւ: Որոց վարդապետութեան մտազիւրութեամբ լուեալ երանելոյն Վարդանայ՝ սկսաւ խօսել ընդ զօրսն եւ ասէ. *Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ իս. է՛ ուրեք զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն եւ է՛ ուրեք զի նոքա մեզ յաղթեցին. անարգ եւ անօգուտ զքաջութիւնսն համարիմ եւ առ ոչինչ զպարգեւսն զբազումն, վասն զի ամենեքեան խափանելոց են: Մի երկուցեալ զանգիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն. եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց, սուրբ մահուամբ պատերազմիս՝ ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ. բայց միայն յարութիւնս քաջութեան վատութիւն մի՛ խառնեսցուք: Անմոռաց է ինձ՝ զանօրէն իշխանն

խաբեցաք. ի վերին երեսս զկամս ամբարշտու-
թեանն կատարեցաք. վասն սիրելեաց, որ ի
մեծի նեղութեան էին, հնարս խնդրէաք յան-
դորր հանելոյ. եւ իբրեւ նոցա ոչինչ կարացաք
օգնել անհնար լիցի այս՝ եթէ վասն մարմնա-
ւոր սիրոյ զԱստուած ընդ մարդկան փոխանա-
կիցեմք. յերիս կռիւս Տէր ինքնին մեծաւ զօ-
րութեամբ օգնեաց մեզ. զանուն քաջութեան
ժառանգեցուք. եւ զզօրսն արքունի չարա-
չար հարաք. եւ զմոգսն անողորմ սատակե-
ցաք. եւ ըզպղծութիւն կռապաշտութեան
ի տեղեաց տեղեաց զսրբեցաք. եթէ զայլս
կոտորելով ի վերայ աստուածայն օրինացն
սլարծանս անձանց ժառանգեցաք, որչափ
եւս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք ի վերայ
մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի, որում եւ երկնաւորքն են ցան-
կացեալ, եթէ գոյր հնար. Ար օր լուան
զմէնջ մարդիկ ի գործ ամբարշտութեանն,
արտասուս բազում հեղան ի սուրբ եկեղեց-
ւոջն եւ ի մէջ սիրելեացն մերոց. եւ ընկերք
մեր սպառնային մեզ մահ գառնութեան ի
վերայ հասուցանել, եւ ծառայքն մեր սար-
տուցեալ փախչէին ի մէնջ. եւ որ մեծն քան
զամենայն ասացից՝ ոչ միայն մարդիկ յերկրի՝

այլ եւ հրեշտակք յերկինս զերեսս իւրեանց
դարձուցին ի մէնջ, զի մի տխուր դիմօք
հայեսցին ի մեզ:»

«Եւ ահա եկն եհաս ժամանակ, զի զա-
մենայն զկեզտ անուն ի մէնջ ի բաց բարձ-
ցուք. երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշա-
նակ. զթերահաւատութիւն մեք ի մէնջ վազ
մերժեցաք. ընդ նմին եւ երկիւղն փախիցէ
ի մտաց եւ ի խորհրդոց մերոց:»

Առաքինի գորավարն դարձեալ եւ զմի մի
ի նոցանէ քաջայերէր ի ծածուկ եւ զամե-
նայն պակասութիւն աղքատութեան խոյր
յանձնէ եւ յընկերաց, որոյ զէն չէր, զէն
պատրաստէր. եւ որում հանդերձ պիտոյ էր,
հանդերձ զգեցուցանէր. եւ որում երիվար,
երիվար տայր: Առատ ոռճկօք ուրախ առ-
նէր զամենեսեան. զքաջ արանց յիշատա-
կարանս հանապազ երկրորդէր առաջի նոցա.
ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակարայ-
եցւոյն ընթեռնոյր ի խելիս ամենեցուն. յուշ
առնէր գորականին՝ որպէս ազգատոհմն Մա-
տաթեայ քակտեալ բաժանեցաւ ի միութենէ.
չինեցին մեհեանս, խոտորեցան յԱստուծոյ
եւ ընկալան զպատիժս պատուհասի մահուան
ի սուրբ միաբանելոցն:

* Եւ այսպէս խօսեցեալ սրբոյ զօրավարին ի ժամ հաւուն ասելոյ՝ հրաման տային սուրբրն Յովսէփ եւ Ղեւոնդ հանդերձ ամենայն քահանայիւք զպաշտօն կանոնին կատարել։
*Սեղան ուղղեալ զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցին. ուղղեցին եւ աւագան, եւ եթէ գոյր ոք երեխայ ի բազմութեան զօրուն, ըզգիշերն ամենայն մկրտեցին եւ ընդ առաւօսս սուրբ օրինացն հաղորդեցան։ Ազաղակեաց ամենայն բազմութիւն զօրացն՝ «հաւասարեսցէ մահ մեր ընդ մահու արդարոցն եւ մի տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց։»

*Եւ ի գործ առաջիկայ իրացն փութային, վասն զի մերձեալ էր ժամ ելից արեգական եւ գունդն Պարսից ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին։

*Իբրեւ ետես զօրավար գնդին Պարսից, եթէ բարձաւ յոյս ակնկալութիւն իւրոյ ջրուել զնոսա զՀայս յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանօրէնն Ասսակ եւ զամենայն ուրացեալ իշխանսն Հայոց եւ ուսանէր ի նոցանէ զհնարագիտութիւն յազմութեան. հրամայէր ածել զառաջեաւ զերամակս փղացն եւ առ մի փիղ

երեք հազար սպառազէնք. խօսէր ընդ մեծամեծսն արքունի հրամանաւ եւ ասէր. « յիշեցէք այր իւրաքանչիւր զպատուէր մեծ թագաւորին. ընտրեցէք զմահ քան զկեանս վատութեամբ. դուք ինքնին գիտէք զբաջութիւն աշխարհին Հայոց եւ զառն առն իւրաքանչիւր նահատակութիւն արութեան. » նաեւ յուշ առնէր նոցա զբազում ընկերակիցս, որք թէպէտ եւ ի պատերազմէն ապրեցան, սրով ընկալան զվճիռ մահուն իւրեանց, ուստերք եւ դստերք եւ ամենայն ընտանիք իւրեանց յանաշխարհիկս գրեցան եւ ամենայն հայրենի գաւառք հատան ի նոցանէ: Աարգէր կազմէր զզօրսն ամենայն եւ զճակատն յերկայնութիւն գաշտին մեծի. հրաման պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կողմանէ գնդին պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զօրաւարին: ✕

Իսկ արին Վարդան միաբան ամենեցուն խրատու զզօրագլուխսն կարգէր, կազմէր զճակատն ընդ ամենայն երեսս գաշտին դէմ յանդիման Արեաց գնդին առ ամին Տղմուտ գետոյն. *) զգունդն առաջին տայր ի ձեռն

*) Ըստ Ղազարու՝ « Միջոցի գնդին կարգեր գլխաւոր զտէրն Արծրունեաց եւ զմարդպետն Միհրշապ»

իշխանին Արծրունեաց (Ներշապուհ) եւ նի-
զակակից նմա զմեծ իշխանն Մոկաց. զգունդն
երկրորդ տայր ի ձեռն Խորենեայ Խորխո-
ռունեաց եւ նիզակակից նմա զԸնձայինն եւ
զՆերսէհ Քաջբերունի. զգունդն երրորդ մա-
տուցանէր ի ձեռն Թաթլոյ Վանանդեցոյ
եւ նիզակակից նմա հրամայէր զՏաճատն
Քնթունի. յանձն իւր առնոյր ըզգունդն չոր-
րորդ եւ նիզակակից իւր զԱրշաւիր եւ զեղ-
բայր իւր զՀամազասպեան: Իբրեւ այս այս-
պէս պատրաստեցան *օրհնեալք ի սուրբ քա-
հանայիցն, օրհնաբանելով զԱստուած *եր-
կոքեան կողմանքն գազանացեալ զօրութեամբ
յիրեարս արձակէին: Ամբոխ ազազակին ճայթ-

պուհ հանդերձ իշխանաւն Արշարունեաց Արշա-
ւրաւ եւ Արտակաւ իշխանաւն Մոկաց եւ այլ աւագ
նախարարօքն. եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զե-
րանելին Մախազ Խորէն հանդերձ Թաթլաւ տեա-
ռըն Վանանդոյ եւ Ներսէհիւ Քաջբերունոյ եւ այլ
աւագ նախարարօքն. եւ ընդ ահեկէն կողմանէ պատ-
րաստէր զինքն իւրով գնդովն եւ իշխանաւ Առա-
ւելեղենից Փափագաւ եւ այլ իշխան նախարարօքն
Հայոց, քանզի յայն (ահեակ) կողմանէ առաւելա-
պէս երևէր կատիշ գնդին Սիւնի զօրուն եւ այլ
զօրաւոր արանց նշանք դրօշիցն. եւ զՀամազասպեան
զիւր եղբայրն թողոյր վերջապահ, »

մունս գործէր եւ հնչումն ձայնից զքարան-
ձաւս լերանց շարժէր. կոփիւնք վահանա-
ւորացն եւ ճայթմունք լարից աղեղանցն զլսե-
լիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէ-
ին. խումբ արարեալ ամենայն բաղմութեանն՝
զգետն ի մէջ փակէին. եւ զանգիտեալ գուն-
դըն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն, զտե-
ղեաւ նդեռեալ սկսան. սաստկապէս բախեալք
ընդ միմեանս, յերկոցունց կողմանց բազում
վիրաւորք յերկիր անկեալ դիաթաւալ խա-
ղային: Քաջն Վարդան զաջ թեւն Պարսից
գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգաղանօքն, մին-
չեւ գունդըն մատեան քակեալ բաժանեցան
ի մեծամուր պատրաստութենէն. *եւ զզօրս
Պարսից ի փախուստ դարձուցանէին զառա-
ջինն. իսկ այլ բաղմութիւն զօրացն Հայոց,
որք ոչ կամաւ երկնից բարութեանց ցան-
կացեալք էին, անդէն ի փախուստ դարձեալ
կորնչէին: *Մուշկան Նիւսալաւուրտ քակեալ
զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց եւ զկնի
մնացեալ ի հովիտս լերանց, վասն որոյ քա-
ջալերէր շուրջ զիւրեաւ զզօրս Արեաց, որք
զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վար-
դանայ. անդէն ի տեղւոջն երկոքին կող-
մանքն զպարտութիւն խոստովանէին. կո-

րովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցօքն
ոչ սակաւ նախճիրօ ի տեղւոջն գործեաց եւ
ինքն խոկ արժանի եղեւ առնուլ զկատա-
րեալ նահատակութիւնն:

Յերկարեալ գործոյ պատերազմի օրն տա-
րաժամէր եւ մօտ առ երեկս կարճատէր. բազ-
մաց օրահասք մահու հասանէին եւ սաստիկ
խուճապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց
անկելոց: Որք մնացեալքն էին՝ ցրուեալք լի-
նէին ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն եւ յոր-
ժամ պատահէին միմեանց, դարձեալ միւս-
անգամ զմիմեանս սատակէին. եւ մինչեւ ի
մուտս արեգականն անդադար լինէր գործ
դառնութեանն: Քանզի գարնանային էր
ժամանակն, ծաղկալից դաշտքն դառնային
յորդահոսանս արեանց. յորժամ տեսանէր
ոք զբազմակոյտ դիականացն անկելոց, սիր-
տըն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին. ոչ եթէ՝
կողմ էր, որ յաղթեաց եւ կողմ էր, որ
պարտեցաւ, այլք քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ եր-
կօքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:

Քանզի անկեալ էր զօրավարն Հայոց ի մեծ
պատերազմին, ոչ ոք գոյր այնուհետեւ ի մէջ
գլխաւոր, յոր ժողովէին գունդն մնացելոցն.
բազում այն էր, որ ապրեցան քան թէ որ

մեռանն. եւ անկանէին յամուրս աշխարհին,
բռնանային ի վերայ բազում բերդից, զոր
եւ ոչ առնուլ իսկ որ կարէր: *Որք ի ժա-
մուն ընդ սրբոյն Վարդանայ նահատակեցան՝
են այսօրիկ, յազգէն Խորխոռունեաց Խո-
րէն, յազգէն Պալունեաց Արտակ, յազգէն
Գնդունեաց Տաճատ, յազգէն Գիմաքսենից
Հմայեակ, յազգէն Քաջբերունեաց Ներսէ՛՛,
յազգէն Գնունեաց Վահան, յազգէն Ընծայ-
նուոյ Արսէն, յազգէն Արուանձտայ Գարեգին:
Եւ որպէս շատ խուզիւ հարցեալ ուսար զնա-
հատակելոցն թիւս, ի տեղւոջ պատերազմի
պսակեցան ընդ աւագ նախարարսն երկերիւր
եօթանասուն եւ վեց այր. եւ զորս յամրո-
ցացն իջուցեալ սպանին, եօթն հարիւր եւ
յիսուն այր. որք լինին միահամուռ հազար
երեսուն եւ վեց այր: Իսկ ի զօրացն Պարսիցն,
որք անկան ի պատերազմին յաւուրն յայն-
միկ, (զոր ստուգիւ պատմեցին մեզ տեղե-
կացեալք ի զօրագլխացն Պարսից,) երեք հա-
զար հինգ հարիւր քառասուն չորս այր:
(3544 այր): (*Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն
անկանէր երեք հազար հինգ հարիւր քա-
ռասուն եւ չորս այր: Մուշկան Նիսալա-
ւուրս իրրիւ ետես զանհնարին հարուածսն

եօթնյապատիկ իւրոյ գնդին քան զՀայոց՝ ոչ
Հանդարտէր:)

ԻԱ.

Արարիչն ի եաջին.

Ո՞վ սքանչելի և տեսիլ ահաւոր,

ԶԱրարիչն երկնի և երկրի

Այսօր տեսաք ի Խաչին:

Տեսեալ զՏէրն ի Խաչին

Խաւարեցաւ արեգակն

Եւ վարագոյր տաճարին ցելոյր

Վերուստ մինչ ի վայր:

Անարգաբար խաչեցաւ

Տէրն ի մէջ ի յանօրինաց,

Զի լցցի գիրն որ ասէ

Թէ ընդ անօրէնս Համարեցաւ:

Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս.

ԻՖ.

Մ ա ր ա ու ու մ ն :

“Մի ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւղի մարդկանս”

*Մուշկան Նիւսալաւուրտ իրրեւ ետես զանհնարին հարուածսն եօթնպատիկ իւրոյ գնդին քան զՀայոցն, ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն. քանզի ո՛չ որպէս կարծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ: Արդարութեամբ զիրսն գրել եւ ցուցանել ի թագաւորէն երկնչէր, թագուցանել եւս ոչ կարէր: Ուրացեալն Վասակ մխիթար մատուցանէր մտացն լքելոց. ուսուցանէր նմա հնարս, թէ ո՛րպէս կարասցէ մարտընչել ընդ ամուրսն խաբէութեամբ. խաբերայ երիցամբքն, որ ընդ նմայն էին, պատգամաւոր առնէր եւ երեւեցուցանէր զթողութիւն ռազմամբութեանն շնորհել եւ զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ առաջին սովորութեանն: Թէպէտ հրաման թագաւորին հաստատութեամբ էր տուեալ, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն Վասակայ՝ հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ո՛չ կարէին հաւատալ:

Գարձեալ զրդեաց (Վասակ) զՄուշկան
Նիւսալաւուրտ եւ զամենայն աւագանին
Արեաց. առեալ զզօրսն՝ հասանէր ի վերայ
ամրոցին, յոր անկեալ էին գունդն մի ի
զօրացն Հայոց հանդերձ սուրբ քահանա-
յիւքն. իբրեւ ոչ կարացին ազդել՝ յերդ-
մունս ապաստան եղեալ՝ երկիցս եւ երկցս
ետուն տանել զաւետարանն: Բազումք ի
զօրականացն ո՛չ կարէին հաւատալ սուտ
ուխտին Վասակայ. ոմն ի քաջ զօրականէն՝
Բակ անուն՝ ելեալ ի պարիսպն յիշեցուցա-
նէր առաջի Պարսից զօրագլխին զամենայն
չարիսն, զոր անցուցեալ էր նորա (Վասա-
կայ) ընդ աշխահն Հայոց: Սոյն այրս այս
ի նմին գիշերի եօթն հարիւր արամբք ել
գնաց ի բերդէ անտի եւ ո՛չ կարացին ձեռն
արկանել ի նա: Իսկ որ ի ներքս յամրին
մնացին, ոչ ունէին համբար ի ներքս. եւ
իբրեւ ոչ կամաւ իջեալ կային առաջի, հրա-
մայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր եւ
երեքտասան այր սուրբ քահանայքն որ
անդ դիպեցան, Յովսէփ եւ Ղեւոնդ բա-
զում ընկերակցօքն մատուցին զպարանոցս
իւրեանց սրոյ. քանզի ո՛չ եթէ ակնկալու-
թիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր

կենացն՝ այլ իմաստութեամբ հնարս խընդ-
րէին ամենայն աշխարհին շինութեան.
վասն որոյ եւ բողոք ի գուռն կարգային եւ
զամենայն ամբատտանութիւն արկանէին զա-
նօրէնն զՎասակաւ: Զայս իբրեւ լուաւ Մուշ-
կան Նիւսալուսերտ ոչ իշխեաց ի նոսա
ձեռն արկանել մահաւամբ. այլ զՅովսէփ
եւ զՎեռնդ գան հարեալ հրամայեցին պա-
հել զգուշութեամբ՝ իսկ՝ զայլ քահանայսն
արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս՝ հրաման
տուեալ վասն շինութեան եւ խաղաղու-
թեան աշխարհին:

Այլ մարդիկն Հայոց ոչինչ հաւատային
սուտ թողութեանն՝ այլ ասէին. «Զի՞ պիտոյ
է մեզ բնաւ կեանք աճցաւոր աշխարհիս
եւ կամ ընդէր տեսանեմք զարեւ յետ մե-
քոց սիրելեացն. ոչ անառմբ խաբերայ հրա-
մանացդ եւ անկանիմք ի ձեռս անօրէն իշ-
խանացդ»: Թողին այնուհետեւ իւրաքան-
չիւր զգեօզս եւ զաւանս եւ զագարակս.
ելին հարսուէք յառագաստից եւ փեսայք
ի սենեկաց. երթային երիտասարդք եւ
կուսանք եւ ամենայն բազմութիւն ա-
րանց եւ կանանց՝ ունէին զամուսնս անա-
պատին եւ զանխար տեղիս բազում լե-

րանց. լաւ համարէին զգազանաբար բնա-
կութիւնն աստուածագաշտութեամբ ի քա-
րանձաւս կելոյ՝ քան ուրացութեամբ փափ-
կանալ յիւրաքանչիւր շինուածս. ո՛չ ոք ի նո-
ցանէ ողբայր յուսհատութեան զանկեալսն
ի սրոյ եւ ո՛չ ոք հառաչէր ի վերայ մերձա-
ւոր սիրելեաց իւրոց, բազումք յազգէ մեծ
նախարարացն էին հանդերձ ամենայն սի-
րելեօքն իւրեանց. ոմանք յանլոյս երկիրն
Խաղտեաց՝ եւ այլ բազումք ի կողմանս հա-
րաւոյ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց՝, կէս-
քըն ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ՝ եւ
այլ ոմանք ի միջոց աշխարհին բռնացան ի
վերայ բազում ամրոցացն. ամենեքին մեծաւ
համբերութեամբ տանէին զբազում նեղու-
թիւնն եւ խնդրէին յԱստուծոյ մի տեսա-
նել նոցա զաւեր սուրբ եկեղեցեացն:»

Հրամանաւ արքունի հասեալ բազում այ-
րուձի յաւելոյր ի թիւսանկելոցն, եւ լինէր
գունդ բազմութեան իբրեւ զառաջինն. եւ
կռուէին ընդ մեծ ամուրս Վապոյտ լերի-
նըն՝: Ար ի ներքս էին քաջութեամբ մատու-
ցեալ հարկանէին զբազումս ի գնդէն Պար-
սից եւ զմնացեալսն փախստական ի բանա-
կըն արկանէին. ո՛չ ոք հաւատաց իջանել առ

նոսա, սակայն յիսն երգմանցն հարկ եղել քահանայի մի իջանել առ նոսա, որում անուն էր Արշէն. արկանէր գութ առաջի ուրացելոյն Վասակայ եւ յիշեցուցանէր նմա զառաջին կարգ քրիստոնէութեան, զի թերեւս սակաւիկ մի քաղցրացի. այլ նա ոչինչ լուաւ բանից նորա, կապեաց եւ խաղացոյց զերանելին եւ որք ընդ նմա իջեալ էին: Իբրեւ ետես Վասակ եթէ երթայ զօրաւարն զհետ խրատու նորա, սկսաւ արձակել զասպատակաւորն եւ հրձիգ առնէին զբազում տեղիս:

Որք գտանէին յամուրս Տմորեաց, յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն եւ հասեալ ի մօտաւոր աշխարհն Պարսից՝ նախճիրս արեան գործէին եւ զմնացեալսն գերի առեալ տանէին յամուրսն եւ զշինուածսն աշխարհին հրոյ ճարակ տային:

Որք էին ի լերինս Խաղտեաց յարձակեցան ի ձորագաւառն Տայոց՝ եւ գտին անդ գունդ բազում ի զօրացն արքունի, որ գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին եւ կարծէին եւս եթէ գանձք նախարարացն անդ իցեն. յարձակեցան, հարան ի դիմի միմեանց եւ բեկեալ զզօրութիւն գնդին Պար-

սից զմնացեալսն փախստական հանէին հաշ-
խարհէն:

Որ յԱրձախոյ մայրիսն անկեալ էին փա-
խստականք, յորդորէին զգունդն Հմնաց եւ
յիշեցուցանէին նոցա զուխտն ընդ Հայս ան-
սուտ երգմամբ հաստատեալ: Գունդ բազում
գումարէին եւ յարձակեալ ի սահմանս տէ-
րութեանն Պարսից զբազում գաւառս հար-
եալ՝ յայտնի ցուցանէին թագաւորին զմիա-
բանութիւն ընդ գնդին Հայոց:

*Յետ վճարելոյ գործոյ պատերազմին հրո-
վարտակ առնէր Մուշկան Նիւսալաւուրտ
առ թագաւորն Յագկերտ եւ զելս պատե-
րազմին գիտել տայր՝ գրեալ զյաղթութեան
աւետիսն եւ յանուանէ զհամար անկելոցն
յերկոցունց կողմանցն: Լուեալ Յագկերտի
զկատարումն լաւ արանց ի գնդէն Պարսից
եւ զմահ առն Վարդանայ՝ յահաւոր սուգ ըն-
կըզմեալ խռովէր, յիշելով զքաջութիւն առնն
եւ զլաւութիւնն, զոր արարեալ էր ընդ թըշ-
նամիս բազում անգամ ի վերայ աշխար-
հին Արեաց:

*Զօրավարն Պարսից չու արարեալ գրէր եւ
ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգու-
թեամբ եւ զվնաս գործոյն արկանէր զու-

րացելովն: Թագաւորն կամէր տեսանել ասե-
լով. «ո՞ որ իցէ, որ զիս ճշմարտութեամբ
ի վերայ իրացդ հասուցէ.» Միհրնբրսէհ
ասէ ցթագաւորն. «որք գլխաւորք քրիստո-
նէից են ի Հայս՝ տո՞ւր կոչել եւ գան յօժա-
րութեամբ եւ ասեն քէզ զամենայն արդար-
ութեամբ:» Զմի ոմն յաւագացն նախարար
Ատրորմիզդ (Արշական յաշխարհէն Հայոց. *)
գրէր եւ յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց
մարզպանութեամբ. զՄուշկան Նիւսալա-
ւուրս**) հանդերձ ամենայն մնացեալ զօ-
րուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից
եւ յամենայն ամրականն, զորս աւերեալ
էր գնդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց.
յոյժ տրրամեալ էր թագաւորն առա-
ւել ընդ աւերել Պահակին, զոր ի բա-
զում ժամանակաց հազիւ շերեմն կարա-
ցին շինել, որ եւ յայնմ ժամանակի գիւ-
րեաւ առաւել քանդեցաւ եւ չէր իսկ ակրն-
կայութիւն շինութեան: ԶՎասակ հանդերձ
գլխաւոր քրիստոնէիւքն ի դուռն հրամա-
յեաց:*(եւ Ատրորմիզդայ) յաճն առնէր զմար-

*) Այսպէս ըստ Ղազարու:

**) Ըստ Ղազարու զՄուշկ. Նիւսալաւուրս ի
դուռն կոչէր:»

գիկքն Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով
նուաճել եւ զպաշտօն քրիստոնէութեանն
համարձակապէս առնել ամենեցուն:

Ի Գ.

Ի Ս. Վ. ա Ր Պ ա ն ա ն ս .

Ձի գեղեցիկ, զի քաջազէն այս երամ
Ձոր ոչ երբէք նախնին ետես քաջն Արամ.
Յորոց մանակ զգրոշ խաչին զի ճօճի
Քան զչքնաղ սարոյն գիտեմ եւ նոճի:

Ոչ մարդ գողցես զսոսա տկար այլ առիւծ,
Գոռալ զՏեա նապաստակաց երկչոտ հիւծ,
Հանդէպ դոցա ոչ արձակել զօրեն ճիկ,
Եւ ոչ վաղիցն զՏեա պնդել ձիք տաճիկ,
Յո՛ւ եւ գիմեն յահեղ փղաց խիտ վոհմակ
Ձհեծեալն ի նոյն կարեն ի տէգ ընդ գաւակ:

Ո՛վ երջանիկ սրբոյ դարուն գերդաստան,
Ի գա պանծա՛ ի դա՛ ողորմ Հայաստան:

Հ. Մ. Ջ-ԻՂ-ԻԷ-Է.

ԻԳ.

Ա զ ա ա ու թ իւ ն :

“Ոչ ոք ստակի ընդ ընկերաց իւրոց, թէ ոչ տանջի”,
Ղ. ՓԱՐՊ:

*Ատրորմիզդ մարզպան բազում թուղթս խաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին, յորս գրէր եւ կնքէր աւետաւոր բանս՝ շնորհել ամենեցուն զկարգքրիստոնէութեան. որք ի համբաւն խնդութեամբ ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց ժողովեցան ամենեքեան: Սա (Ատրորմիզդ.) եւ ի վերայ ժողովելոցն առ երանելի Հմայեակ յամուրսն Տայոց գունդ կազմէր ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց. յերկուս բաժանեալ զգունդըն՝ կարգէր նոցա զօրագլուխս զԱրտէն Գաբէղեան եւ զՎարազշապուհ Պալունի: Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց՝ նախարարք եւ սեպուհք, ոստանիկք եւ ռամիկք գիմեալ յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց եւ ոչ ժամանեալ ի գործ պատերազմին, առ լերամբըն Պարխար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց դադարեցին: Եկեալ անկանէին ի

վերայ նորին ընկերաց ի գիւղն Արջնհաղ
ի գաւառին Տայոց, արք փախստէիցն ճե-
պով յիւրաքանչիւր երիւարս հասանէին. ո-
մանք մերկանդամք եւ ոմանք զինեալք հար-
կանէին ի զօրացն Պարսից եւ փախստակօնս
առնէին. զբազումս անդէն ի շինամիջին
եւ զայլս ի մէջ այգեստանւոյն յերկիր կոր-
ծանէին. անդ զկատարելութեան պսակն ըն-
դունէր սեպուհն Հմայեակ, իսկ զօրն ուխ-
տապահացն իբրեւ տեսանէին զիրսն՝ թ սուգ-
մեծ մտեալ ի վերայ կործանէին. եւ անդէն
ի վեր ի լեառն դառնային ի Պարխար:

Եւ լուեալ Ատրորմզդին զայնչափ լաւ ա-
րանց զծախս ի գնդէն Պարսից եւ Սիւնեաց՝
թէպէտ եւ խռովէր, այլ յորժամ լսէր ըզ-
վտխոճան Հմայեակի, ուրախանայր մեծապէս՝
ճանաչելով զբարձումն սպառսպուռ քաջ
զօրաւարացն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ թէ
որպէս հնարեսցին որսալ զարսն փախստա-
կան առանց Արեաց կռուոյ եւ ի հարկա-
տրութեան կացուցանել զաշխարհս Հայոց,
յայս միտս հաստատեալ կային թէ բայց
միայն սուտ երգմամբ եւ սնտոի խոստմամբ:

Աւաքէր առ Նոսա ի բանէն Յազկերտի թէ
ե՛նչ զոք սպանանեմք ի ձէնջ եւ ո՛չ զտէ-

բութիւնդ եւ զպատիւ հանեմք յումերէ՝ 3 եւ
այտպէս նենգով նուաճեալ զմարդիկն կալաւ
զամենեսեան եւ տայր խաղացուցանել ի դու-
ռըն Արեացն: * Հրամանաւ արքունի կոչեաց
առ ինքն զՍահակ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց
ուսանել ի նմանէ զիրացն ամբաստանութիւ-
նըն. նորա աւերեալ էր ատրուշան մի եւ
հարեալ էր զպաշտօնեայս կրակին: Ի տա-
նէն Արծրունեաց երէց մի Մուշէ անուն,
որ առաջնորդէր աշխարհին Արծրունեաց,
աւերեալ էր զկրակատուն մի եւ բազում
չարչարանս անցուցեալ ընդ մագան: Երկու
եւս այլ քահանայք Սամուէլ եւ Աբրահամ
քանդեալ զատրուշանս յԱրտաշատ՝ ըմբռնեալ
էին ի կապանս՝ յուրացեալն Վասակայ, Ժո-
ղովեցին եւս զմեծն Յովսէփ եւ զՂեւոնդ եւ
զՔաջաջ եւ զԱրշէն: Իբրեւ ուսաւ եւ տեղե-
կացաւ յամենեցունց մարզպանն՝ գրեաց յար-
քունիս ճշմարտութեամբ զիարդ լուաւ ի բե-
րանոյ նոցա: 3

* Վասնեցեալ չու առնել գնալ ի դուռն եւ
ինքն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝
տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զին-
քըն ի սուրբ քահանայիցն Հայոց, որոս կա-
լեալ էր նախագոյն եւ եղեալ ի տեղիս տեղիս

յամուրս բերդիցն Սիւնեաց, զսուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթուղիկոսութեան ունէր զաթոռ ի ժամուն, եւ զտէր Աելոնգն, եւ զքահանայսն Արածայ՝ զտէր Աամուէլ եւ զտէր Արրաշամ: Ընդ որս եւ զսուրբ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց զտէր Սահակ, եւ զդրան երէցն իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ՝ զտէր Մուշէ եւ զսուրբ երէցն Արշէն եւ զսուրբ սարկաւազն զՔաջաջ: Տայր խաղացուցանել եւ զտղայսն, զոր կալեալ էր ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Աամնարականաց եւ այլ իշխանացն Հայոց: Խաղացուցեալ զնոսա զամենեւեան առաջի իւր՝ նենգաւորն Աասակ յերեքտասաներորդում՝ ամի Յազկերտի չուարարեալ սաստիկ կազմութեամբ եւ ուժգին ախիւք առ թագաւորն Պարսից՝ կարծեցեալ առնուլ վարձս զթագաւորութիւնն Հայոց, եւ ելեալ զմիջոցաւ ճանապարհին՝ ուր զսուրբ Բահանայսն տանէին կապեալս նստուցեալս ի վերայ ջորոց, բազմութիւնք Աասակայ հասին նահատակացն Քրիստոսի: սուրբն Յովսէփ հարցանէր ցայրն Աստուծոյ Աելոնգ՝ թէ «գիտեմ, Աասակ լրբի գալ առ մեզ յողջոյն, եւ քո զմտաւ ածեալ որպէս պարս է առնել մեզ, հրամայեա՛ եւ այնպէս առնեմք:»

Սրբոյն Աեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ.
«զվարդապետաւթիւն Փրկչին մերոյ մի՛ խընդ-
րեր ուսանել ի մարդոյ. յոր քաղաք կամ
գետոյ մտանիցէք, ողջոյն ասացէք:» Եկեալ
հասանէր առ նոսա նենգաւորն Աասակ եւ
վազվազակի իջանէր յերկիւորէն եւ ողջու-
նէր զսուրբսն, որոց ոչինչ բնաւ կարծեցեալ
թշնամութիւն ընդ նմա, յոյժ խնդալից սի-
րով տեսանէին զնա, եւ մանաւանդ սուրբն
Աեւոնդ անտրտում եւ զուարթերես ախոր-
ժակ բանիւ լրջմտութեամբ խօսէր երկարս ընդ
Աասակայ, որ իբրեւ լսէր գքաղցրաբանու-
թիւնն, կարծեաց թէ «սոքա ո՛չ գիտեն իսկ
զիմ արարեալ ի սոսա զչարիս.» յաղագս
որոյ եւ առաւելագոյն մխիթարեալ երթայր
ընդ նոսա երկարագոյնս. եւ Սիւնեաց տէրն
յաւուրն յայնմիկ աղաչեաց զսուրբսն ճաշել
ընդ նմա յօթեւանին. եւ յառաջեալ սակաւ
մի Աասակայ ի նոցանէ, ձայն զինի եղեալ
սրբոյն Աեւոնդի՝ կոչէր զնա պատուոյն ա-
նուամբ մեծաձայն «Սիւնեաց տէր, Սիւնեաց
տէր, եւ նորա յօժարապէս պատասխանի ա-
րարեալ՝ «տեարք զի՞նչ ասէք». եւ սրբոյն
ասացեալ «զառաւել օգտակարսն մոռացաք
հարցանել թէ ո՞ւր երթաս.» եւ նենգաւորին

Վասակայ լուեալ զայս ասէր զսրմացմամբ.
«առ տէրն իմ երթամ գտանել ի նմանէ զհա-
տուցումն մեծ:» Եւ սրբոյն Ղեւոնդի պատաս-
խանի տուեալ ասէ. «կարծեցուցանէ դեւգ,
որ սադրեաց զքեզ նենգել սուրբ աւետարա-
նին, թէ արդ միայն թագաւորութեամբ աշ-
խարհին Հայոց կարեն Արիք տալ քեզ զհա-
տուցումն. այլ ոչ մի ինչ է, որ կարեն տալ
քեզ փոխարէնս. բայց եթէ արդարեւ դու
կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ
ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս Տեառն Աստու-
ծոյ չէ՛ խօսեցեալ:» Զայս լուեալ նենգաւոր
իշխանին՝ խզեցաւ ամենայն սնոտի յոյսն իւր:
*Վասակ յառաջագոյն հասեալ էր ի դուռնն.
*Եւ տեսեալ նախ զաւագանի դրանն՝ մտա-
նէր եւ առաջի թագաւորին Յազկերտի ըն-
դունէին զնա առ վայր մի մեծարանօք եւ
զքեղութեամբ. *պատմէր զամենայն ստու-
թեամբ, սակայն ի միտս թագաւորին ոչ կա-
րէր զանձն արդարացուցանել: *Մինչեւ ա-
ծեալ հասուցանէին ի ձմերոցն՝ արքունի *ըզ-
սուրբ քահանայսն եւ զտղայ մանկունսն ա-
պստամբացն, *յետ երկուց ամսոյ եւ քսան
աւուր:

Հրաման տայր թագաւորն ըստ առաջին

սովորութեանն պաշտել յայտնութեամբ եւ
թողուլ զհարկս աշխարհին, եւ որ մեծն է
քան զամենայն, ո՛ր ոք ակամայ կալեալ էր
զմոգութիւնն՝ հրովարտակս առաքէր յար-
քունուստ անգրէն ունել զքրիստոնէութիւնն:

Նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին՝
իբրեւ տեսին զեկեղեցւոյն հաստատութիւն,
քաջալերեցան համարձակեցան յանդիման
լինել արքային: Զայլս լուեալ թագաւորին
հրամայեաց առ ինքն կոչել ի ձմերոցն ար-
քունի. ատեան հարցափորձի հրամայէր լի-
նել⁵:

ԻԵ.

Ա. Ա. Ա. մ. ա. ն. ո. ր. ն.

1. Ողջոյն ընդ քեզ նոր տարի,
Յամանակաց ծածկելոց
Լիցի գալուստ քո բարի,
Եւ արգասեօք լիածոց.
2. Յանպարագիծ դարուց կէտ
Քայլ մի է քոյդ ասպարէզ,
Ոյր չերևի անգամ հետ.
Սակայն այլազգ չափիս մեզ՝
3. Առօրէիցս հողածնաց,
Զորոց շրջանս համօրէն

- Սակաւք ի քոց նմանեաց
Յարշաւն երագ հատանեն.
4. Ժամանակին կէտք և քայլք
Եւ նօսրագոյն իւր վայրկեանք,
Եյս զաղփաղփունք և անփայլք
Եյս մահացուաց կոչին կեանք.
5. Եւ ողջունեալ դու ի մէնջ
Ո՛ր նորահաս ժամանակ,
Ենչուր առ կամս և առ տենչ՝
Սանձեալ զերկիր բովանդակ,
6. Իբր զդրմուղ ինչ կրմուղ
Եթէ կամօք թէ անկամ
Վարես զմեզ յանդարձն ուղ,
Ո՛ր ինքնահաճ բարեկամ:
7. Զի այս օրէնքդ են՝ գնամք.
Եյլ այս քեզ յուշ, ո՛ր տարի,
Զի յաւիտեան մէք մնամք
Կելով զկէտ մեր բարի:
Հ. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.

Ի Զ.

Հ ա ռ ց ա փ ո թ ծ:

“Որ գիտէ զմահ՝ ոչ երկնչի ի մահուանէ՛,”

*Յւ անօրէն հազարապետն Արեաց հրամայէր նախ զքահանայսն ածել զառաջեալ.

եւ հարցանէր զսուրբ երէցն Արածայ զՍամուէլ եւ զսուրբ սարկաւազն զԱբրահամ: սրոյ զկրակն անցուցեալ էր զԱրտաշատու՝ «ոյր հրամանաւ իշխեցէք այնպիսի մեծ կրակի ձգել զձեռս ձեր, զի թէ մարդոյ եղեալ էր այնպիսի յանդգնութիւն, համայն արժանի մահու էր գործն, թո՛ղ թէ յաստուածսն:» Ետուն պատասխանի՝ էր որ ստուգախօսութեամբ եւ էր որ եպերանօք՝ եւ ասեն. «երկնչել զերկիւղ զարժանն եւ զարդար ի թագաւորաց եւ իշխանաց՝ նո՛յն օրէնքն մեր հրամայեն, բայց զԱստուծոյ երկիւղն փոխանակել ընդ երկիւղի մարդոյ ո՛չ առնումք յանձն. իսկ յաղագս կրակիդ, որ ասէք ցմեզ թէ սպանէք, մեք ո՛չ նմա վնասեցաք ինչ, այլ հայեցեալ ի սպասաւորաց վատթարութիւնս, որք առ ոչինչ համարեալ զերկիւղ աստուծոյն իւրեանց, թողին զնա եւ գնացին, եւ մեր տեսեալ զկրակն առանց մարդոյ մոխրեալ ի բազում աւուրս, առաք, զմոխիրն հեղաք ի բաց, զի զայն ի նորին սպասաւորացն տեսանէաք՝ կրելով ցանկ զմոխիր եւ հեղլով յերկիր: Բայց՝ ո՛րպէս չարախոսացն մերոց իմացուցեալ է ձեզ զմէնջ, թէ «առեալ կրակն ի ջուր վարե-

ցիւ» յայդմ չէ արժան արդարադատութեանդ ցասնուլ մեզ, այլ գովութեան եւ եւ պատուի առնել արժանի, զի թէ արդարեւ ըստ ձեր բանիցդ՝ եղբայր է ջուր կրակի, արժանի մահու են այնոքիկ, որ թողին զկրակն եւ գնացին եւ ո՛չ մեք, որ առաք եւ յեղբայր նորին տուաք, զի պահեցէ սիրելապէս եւ ի ժամու տացէ ի բաց:» Ըստ նմին օրինակի հարցանէին եւ զայլ սուրբ քահանայսն՝ թէ «որպիսի համարձակութեամբ աւերեցէք զատրուշանսն, սպանեցէք զայնպիսի ճոխ կրականի» (որ ի վատ եւ վնասակար իրաց անվնաս պահեալ էր զմեզ,) սպանէք զմոգեանն, կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայնպիսի քաջ այր զՎարդան, զի օգտակարութիւն էր Արեաց տեառն:» Յառաջ կացեալ այրն Աստուծոյ Ղեւոնդ՝ ետ պատասխանի եւ ասէ. «Սոքա ամենեքեան որ կանս ի հարցման առաջի իշխանութեանդ ձերոյ» ընդ որս եւ դուք զբանս երկարեալ խօսիք, ըստ կարգադրութեան եկեղեցւոյ որոշութիւն ունին.» եւ ցուցանէր նոցա զիւրաքանչիւր ոք թէ ո՞ ոք է. զսրբոյն Յովսէփայ ասէր. «զսա՛ զոր տեսանէքս թէպէտ եւ մանկա-

գոյն քան զիս տիօք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս գլուխ ամենայն Հայոց քահանայութեանց. » եւ զսուրբն Սահակ ցուցեալ ասէր. » սա զկարգ օժման ըստ ձեռնադրութեան մերոյ օրինաց զկատարեալքն ունի, իսկ այլքս եւ ես միապէս եմք ըստ կարգի քահանայութեանն, որք եւ ո՛չ իբրեւ զանգէտս գործեցաք անխորհուրդ զայնպիսի մեծ եւ ահաւոր գործ եւ զղջացեալ եմք եւ կամ այժմ կարծիցիմք յոմանց երկիւղիւ եւ ո՛չ ուրախութեամբ կալ առաջի ահաւորութեանդ ձերոյ, այլ ի վերայ գործելեացն ուրախ եմք եւ ցնծամք. պատահեալ եմք ազգի ազգի վշտաց, եւ մտհոլ եւս փափագելով սպասեմք զի արժանի լիցուք. իսկ յաղագս ատրուշանացն աւերելոյ՝ որ ասէքդ, եւ կամ կրակին սպանանելոյ՝ ասէ ի մեր գրի. « Աստուածք որ զերկինս եւ զերկիր ո՛չ արարին) կորիցեն ի ներքոյ երկրի. կրակ ի բազում նիւթոց լինի. է՛ զի յորո՛ց նիւթոց լինի՝ ի նոցունց եւ շիջանի. եւ է՛, յորմէ լինի, ի նոցունց աճեալ բորբոքի. արդ՝ ծնանի հուր յերկաթոյ եւ ի քարէ եւ ի ջրոյ եւ ի փայտէ. է՛ եւ ուլն սպիտակ, որ ի նմանէ լինի հուր.

լինի ի կաւարծաթոյ հուր, յորժամ ընդ-
դէմ արեգական ոք շողացուցեալ դիցէ:
Եւ ծնեալ յերկաթոյ հուրն, թէ կուտեսցես
ի վերայ նորա երկաթ, կոչին. եւ եղեալ ի
քարէ՝ եթէ ծածկեսցես զնա քարամբք՝ անցա-
նէ. իսկ ելեալն ի փայտէ հուր՝ ի փայտէ վառեալ
զօրանայ. արդ՝ ո՛չ հուրն, այլ փայտն ար-
ժանի է անուանել աստուած, որ եւ ծնա-
նի եւ կենագործէ: Ո՛չ պակասէ յամենայն
նիւթս հուր, ապա ուրեան ամենայն նիւթք
երկրի աստուածք. ընդէ՞ր զկէս մասն անու-
անէք աստուածք եւ զկէսն յազտեզի գործ
ծախեալ թշնամանէք. յաղիւսոց եւ ի քա-
րանց զկէսս ապարանս շինէք եւ զկէսս
տունս դաշտանաց ու ազտեզութեան. յար-
ծաթոյ զկէսս ըմպելիս կազմէք եւ զկեսս
անօթս ազտեզութեան. հրով աստուածոցն
զարջառս եւ զոչխարս խորովէք եւ եփէք.
ջրով զդաշտանս եւ զթարախս եւ զաղբս
լուանայք եւ զկէսն առանձին կամ խառ-
նեալ ընդ գինի ըմպէք եւ ո՛չ զարհուրիք:
Մի եւս միբստմիոջէ հարկաւորիցիմք թուել
զանզգայութիւն ձեր: Քաջ նահատակն վար-
դան եւ նմանիքն բողոքէին ձեզ հանապա-
զօր թէ սուտ են պաշտամունքդ ձեր եւ

անմտաց վարդապետութիւնք. եւ չլսէիք՝
զի բռնութիւնք զիրաւունս ո՛չ տան ճանա-
չել. յաղագս որոյ ո՛չ հանդուրժեալք ե-
տուն զանձինս իւրեանց ի մահ եւ պա-
կեցան. եւ մեք քաջալերիչք էաք եւ արդա-
րեւ ճշմարիտ վարդապետք նոցա:» Եւ ա-
սացեալ զայս ամենայն սրբոյ առն Աս-
տուածոյ Աեւոնդի, որպէս ընդ մի բերան
գովեցին սուրբ քահանայքն եւ ուրախ եղեն
յոյժ: Եւ զբերկրումն երեսաց նոցա տե-
սեալ Միհրնբրսէհի եւ այլ աւագանւոյն՝
ի ցասումն բարկութեան եղեալ ասէ. «ո՛չ հրա-
մայեն օրէնքն մեր ցասնուլ ումեք, մինչեւ
ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա. արդ գիտե՛լ
տուք մեզ թէ եւ ձեր նո՞յն բանք են, զոր
մահապարտդ այդ իշխեաց աներկիս զ խօ-
սել առաջին մեր:» Եւ սուրբն Յովսէփ եւ
սուրբն Սահակ ետուն պատասխանի եւ ա-
սեն. «զամենայն բանսդ՝ զոր խօսեցաւ ընդ
ձեզ տէրդ Աեւոնդ՝ ի յերկար ժամանակաց
բազում անգամ խորհեալ էր մեր եւ խօ-
սեալ. ի դոյն միտս ամենեքեան եւ ի դոյն
կամս եմք. եւ խնդրեմք զի արժանի լիցուք
վճարիլ ի դմին:»

Զայրագնեալ ի վերայ սրբոցն անօրէն

իշխանն հրաման ետ գահճացն հարկանել
խտտապէս շղթայիւք զբերանսն երանելեացն,
մինչեւ լցեալ բերանք նոցա արեամբ՝ հոսէր
արտաքս:

Եւ արձակեաց զատեանն: Զայլս ի կապե-
լոց որք էին ի նմին ատենի, հրամայէր
գահճացն տանել եւ խիստ կապանօք պա-
հել, մինչեւ ինքնին թագաւորն, ասէ, ա-
ռաջի իւր հարցցէ եւ լուիցէ, զոր ինչ խօ-
սին:

Եւ մտեալ վաղիւն յառաջի թագաւորին
տալ նմա գիտել զամենայն հարցուածս իւր
եւ զպատասխանիս քահանայիցն Հայոց-
եւ սրտմտեալ թագաւոր հրամայեաց ի վա-
ղիւն ատեան մեծ լինել առաջի իւր. բայց
զտղայսն ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Կամ-
սարականացն հրամայէր անօրինին Միհր-
ներսէհի տալ ի բաց ս'ւմ եւ կամեսցի:

ԻԷ.

Յ եր ա մ ու ճ ի ն Շ ու շ ա ն .

Արի, սլացի՛ր, յե՛ց ի սիրելիդ, տատրակ գեղանի,
Աջ իւր զգլխովդ, ահեակն զանձամբ, հրեշտակք
ի խռանի:

Յերկիր 'ի խոնարհ փոքու գաւառի կարծեալ իշ-
խեցող,
Անդ երկինք համայն՝ անլոյծ հարսնութեանդ ա-
թոռ հրամանի:
Հ. Գ. Ա-Երկինք.

ԻԸ.

Ա ն կ ու մ ն Վ ա ս ա կ ա յ:

“Ձիք յանիրաւութենէ արգարութիւն,
ի ստութենէ ճշմարտութիւն”, ԵՂ. ԻՃԷ:

*Ամենայն զինուորքն, որ ոք ունէր զպա-
տիւ թագաւորին, վաղ անդր հասանէին
յատեանն. իսկ ուխտանենգ իշխանն Սիւ-
նեաց՝ արկեալ զիւրեաւ զամենայն պա-
տիւս՝ գայր մտանէր ի խորանսն ար-
քունի մեծաւ շքեղութեամբ. *արկանէր
զպատուական հանդերձսն զոր ունէր ի թա-
գաւորէն. կապէր զպատուաւորսն, զխոյրն
ոսկեղէն դնէր ի վերայ. զկռանակուռ ձոյլ
ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով եւ
ակամք սպատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր.
զգինդսն յականջսն եւ զգումարտակն ի
պարանոցին. զսամոյրսն զթիկամբն եւ զա-
մենայն օրէնս սպատուոյն զանձամբ արկեալ

երթայր յարքունիս: *Բացի պատուոյ թագաւորացն որ նուազէր նմա, այլ ոչինչն ի պատուոյ արքունի պիտոյ էր զոր ո՛չ ունէր. եւ կարծէր այնուհետեւ առնուլ զթագաւորութիւնն մեծի աշխարհին Հայոց: *Իսկ նախարարքն, որք կամօք ի Հայոց չոգան եւ սուրբքն, որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին զամենեսեան առ դրանն արքունի. տեսին զնա (Վասակ) շքեղացեալ եւ բաղմամբոխ գնդաւ գայր յարքունիս, ի միտս իւրեանց սկսան այպանել զնա եւ ասել, «ո՛վ անմիտ վաճառական, զանմահ եւ զանանց պատիւ ետուր եւ զանցաւորդ գնեցեր:» Եհաս եւ նստաւ (Վասակ) ի ներքոյ ի գահլիճան, որ էր հրապարակ մեծամեծաց: (*Եւ լինէր ատեան մեծ:) Եւ հրաման տայր թագաւորն զսպտամբսն Հայոց կապանօք ածել զառաջեալ. եւ հարցեալ ասէ ցնոսա. «ո՞րպիսի համարձակութեամբ կամ զի՞նչ ոյժ օգնականութեան տեսեալ՝ դիմեցէք յայնպիսի ահաւոր գործ, յորում տեսանէիք զկորուստ անձանց ձերոց եւ զաշխարհին, որպէս եղծւ իսկ եւ տեսէ՛ք:»

Լուեալ զայս ամենայն նախարարացն Հայոց՝ լուռ եղեն առ վայր մի. եւ երկրոր-

դեռ թագաւորին ըստ առաջին հարցմանն՝ խնդրէր ստիպով պատասխանի. եւ նոցա տուեալ պատասխանի ասեն. «Շնորհացէ մէջ բարերարութիւնդ ձեր զայր մի որ, զոր մեք ի մէնջ ցուցանեմք, լսել ի նմանէ զամենայն ի բնէ զմերոց իրաց աճումն, զխորհելն եւ զառնելն. վասն զի ո՛չ է պարտամենեցուն մեզ անկարգ ամբոխիւ խօսել առաջին քո:» եւ թագաւորին եւ ամենայն աւագանւոյն յօժարութեամբ յանձն առեալ հրամայեաց, եւ նոցա յառաջ մատուցեալ զԿամսարականն Արշաւիր՝ ասացին լսել նմանէ բովանդակապէս զամենայն:

Կամսարականն Արշաւիր յառաջ մատուցեալ աներկիւղաբար՝ սկսաւ խօսել եւ ասէ. «Ի սկզբան իսկ յորժամ զիրացդ բուռն հարէք եւ օրէնս իմն հարկաւորէիք ունել մեզ, զոր ո՛չ մեք եւ ո՛չ նախնիք նախնեաց մերոց գիտեն, բազում անգամ բողոքեցաք թէ անհնա՛ր է մեզ ծառայել օրինաց, որոց նախնիքն մեր ո՛չ ծառայեցին, որ եւ մտաց մերոց ծանր թուի եւ արհամարհանք. եւ իբրեւ ո՛չ կամեցաք լսել՝ ըստ բռնաւոր կամացդ ձերոց եւ հարկաւորութեամբ յանձնեալք առնուլ զպաշտօնն, զոր շրթամբք

առ երկիւղի մեծարեցաք սուտ՝ եւ սրտիւք
գարշելի համարեցաք զգործն եւ ատէաք,
եղեալ ի մտի զերծանել հնարիւք եւ երթալ
յաշխարհն մեր, եւ թողուլ զաշխարհն մեր
եւ գնալ կնաւ եւ որդւովք յօտար երկիր.
զոր նախ քան զամենեսեան ծառայն ձեր
Վարդան արար. (եւ վկայեն բանից իմոց
արք պարսիկք յաւագ տոհմաց, որ այժմ՝ ողջ
են եւ աստ են առ ձեզ.) առեալ լոկ զիւր
կին եւ զընտանիս՝ գնաց փախստեայ ի ձերոյ
երկիւղէ յերկիրն Յունաց. եւ զգացուցեալ
զայս տեառնդ Սիւնեաց Վասակայ՝ փութով
զհետ դեսպանս արար զաւագ տանուտեար-
սըն եւ զսուրբ քահանայսն. եւ զսուրբ գիրս
օրինաց մերոց կնքեալ իւրով մատանով, ո-
րով եւ երգուան իսկ, ետ տանել առ նա.
ընդ որ յղեաց եւ զիս եւ գրեաց ի նամա-
կին առ նա այսպէս. «զի՞ ես փախուցեալ
եւ կամ զի՞նչ է երկիւղդ քո. թէ յԱրեաց
տեառնէն եւ ի նորին ուժոյ զարհուրեալ
ես, մի երկնչիր, գարձիր եւ նամակ առնեմք
առ կայսր եւ նա հաւատայ՝ թէ զայսպիսի
մեծ աշխարհ նմա մեր կամաւ ի ծառայու-
թիւն տամք, խնդութեամք յանձն առնու-
եւ զօր տայ մեզ. եւ մեք միաբանեալք՝ միշտ

աշխատ առնեմք զտէրն Արեաց եւ զԱրիս-
ապա թէ կայսրն այլազգագոյնս ինչ խորհի,
ես մինչ Վրաց մարզպանն էի եւ գուռն
Աղուանից յիմում ձեռին էր, բազում զօ-
րագլուխք Հոնաց (Յունաց) ընդ իս բարե-
կամացան ուխտիւ եւ երգմամբ եւ այսօր
նովին երգմամբ երթեւենկե առ իս. եւ հարկս
ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են եւ
գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են, եւ
այլ եւս բազում կարասի զոր ի պարսիկ
գործակալացն հանի, յի՛մում գանձի կայ,
յորմէ թէ զմի մասն (Յունաց) Հոնաց տամ
տանել, անտի այնչափ սաստիկ հանեմ
(Յոյնս) Հոնս, որչափ զի հողն Պարսից
չբաւիցէ նոցա յաւարի:» Եւ դարձոյց բըռ-
նի զՎարդան, որ էր մօտեալ օտար իշխա-
նաց, որք ո՛չ են հնազանդեալ ձերում
իշխանութեանդ: Նամակն, զոր գրեաց առ
Վարդան ո՛ղջ է եւ կնիք աստ առ մեզ: Եւ
յազագս որդւոցն իւրոց ասէր, «եթէ որ
ի Հայս Պարսիկ է, զամենեսեան կապանօք
յամուր բերգս դնեմ, մինչեւ արքայն զիմ
որդիսն ի բաց արձակիցէ.» արս սակաւս ի
Պարսկաց առ վայր մի կապեաց եւ յորժամ
ինքն նենգաւորութեամբ զմերոյ կորստեան

խորհուրդ տարաւ ի գլուխ, ապա զնոսա ի բաց արձակեաց: Նամականի արարեալ՝ զՎահան Ամատունի եւ զայլս ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմն արձակեաց եւ զՎարդան եւ զմեզ գնդաւ յԱղուանա գումարեաց. ե՛ւ ինքն յանդգայս զմեզ նենգեալ յայս չար մղեաց, ե՛ւ զայնպիսի պիտանի զձեր ծառայ սպան. եւ այնչափ բազմութեան Պարսից եւ Հայոց կոտորածի եղեւ պատճառ: Արդ՝ դուք զնամականին զամենայն, զոր գրեալ եւ կնքեալ է, տեսանել հրամայեցէք, եւ որպէս ձեզ Արեաց կամ է, կատարեցէ՛ք ի վերայ մեր. զի ո՛ւր գրեալք եւ կնքեալք ի միջի են, աւելորդ բանից եւ շատխօսութեան պէտք անդ ո՛չ են: »

Եւ արքային Պարսից եւ ամենայն աւագանւոյն տեսեալ զնամականին, զոր գրեալ էր Վասակայ, եւ ի վերայ հասեալ՝ մեծապէս զարմացան:

*Եւ պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոցն. զի ցուցանէին զթուղթսն Վասակայ զի միաբանք իցեն ընդ նմա յուխտ ապստամբութեան ի Վրաց եւ յԱղուանից. հրովարտակ մի առ թագաւորն Յունաց եւ թուղթ մի

առ մեծ սպարապետն Անտիոքոս. ի բոլորեսին
յայտոսիկ թուղթոն վաւերականի մատանի
Վասակայ եղեալ էր: Խառն էր նա եւ ի մահ
մոգուցն ի Ջարեհաւանի: Նաեւ ի մէջ բերէր
զամբաստանութիւն (նորա) Մուշկան Նիւ-
սալաւուրտ եւ գող եւս գտանէր հարկի աշ-
խարհին: Բազումք ի մոգացն եւ ի փշտի-
պանացն ասեն. «բազում հարուածք՝ որ ե-
ղեն ի զօրքն արքունի՝ եւ աւեր աշխարհին
Հայոց եւ կորուստ հարկացն արքունի՝ սկիզբն
եւ առաջնորդ չարեսոց այրդ այդ (Վասակ) ե-
ղեւ:» Յուցին եւ յայտ արարին ազգականքն
զխարդախութիւնսն առ ընկերս եւ առ թա-
գաւորն՝ զի ո՛չ ըստ կարգի ունէր նա գտէրու-
թիւնն Սիւնեաց՝ այլ նենգութեամբ ետ սպա-
նանել զհօրեղբայր իւր զՎաղիւնակ: Ածին
զՍահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց եւ զսուրբն
Յովսէբ եւ զՂեւոնդ երէց: Սահակ եպիսկո-
պոսն ասէ. «որ յայտնի ուրացեալ են ի ճըշ-
մարիտ Աստուծոյ՝ են դարանք սատանայի՝
որպէս Վասակ՝ զի մինչ ունէր զանուն քրիս-
տոնէութեան՝ վերինն երեսօք կարծէր թա-
գուցանել զամենայն չարութիւն իւր առաջի
ձերոյ տէրութեանդ եւ զամենայն նենգու-
թիւնն իւր քրիստոնէութեամբն ծածկէր:

պատուեցէք զդա առաւել քան զարժանն
 իւր, հաւատացէք դմա զաշխարհն Վրաց,
 հարցէք եթէ գո՞հ իցեն զդմանէ. ետուք դմա
 զտէրութիւնն Սիւնեաց. լուարուք յազգա-
 կանաց այտի դորա, զի՞նչ պատմեն զդմանէ.
 արարէք զդա մարզպան Հայոց, դա ի միում
 ամի կորոյս զերկիրն ամենայն. սուտ յուսով
 դա զձեզ խնդացոյց, ո՞չ դուք եւ ո՞չ դա եւ
 ո՞չ որ զկնի ձեր գալոցն է՝ զայն ի մեզ ո՞չ
 կարէ տեսանել. արդ արարէք զդա որպէս եւ
 կամիք, ցմեզ զի՞ հարցանէք:» *Յայնժամ
 յառաջ կոչեցեալ թագաւորին զիշխանն Սիւ-
 նեաց Վասակ՝ սկսաւ խօսել ընդ նմա եւ ա-
 սել. «ազէ՛ ասա՛ զի՞նչ խորհելով իշխեցեր
 քաջալերել բանիւ զմարդիկն, զոր ի նամա-
 կացն գրելոց ի քէն ստուգութեամբ տեղե-
 կացաք. երգմնեցուցեալ զքաջն Վարդան եւ
 զընկերակիցս նորա խաբեցեր նամականիւ-
 գումարեալ զնա զօրու յԱղուանս՝ ի վերայ
 Պարսկաց գումարտակին՝ համարձակեցեր եր-
 թալ. եւ կոտորածի այնչափ իմոց ծառայից՝
 Արեաց եւ Անարեաց եզեր պատճառ. զի զայն-
 պիսի ծառայ մի զմեր, որպէս զՎարդան,
 եւ կայսր եւ Հոնաց արքայ բռնութեամբ
 յինէն հանել կամէին, ամենայն Արեաց ու-

Ժողովս կռուէի եւ չտայի, եւ արդ՝ դու ընդ
քո ձեռն զայնպիսի ծառայն սպաներ եւ զմեծ
եւ զպիտանի աշխարհ մի կորուսեր: Եւ դո՛ւ
իշխեցեր լրբաբար առ մեզ իբրեւ անգէտս
քո նենգաւոր գործոյդ գալ եւ զմեզ տեսա-
նել: Բայց զայս գիտեա՛, զի յայսմ հետէ
Սիւնեաց տէր չես. եւ զհարկեր զիմոյ աշ-
խարհին Հայոց եւ կամ զՊարսկացն զոր
սպաներն, եւ զկարասին այնչափ զոր հաներ,
հրամայեցաք խնդրել ի տանէ քումմէ եւ
յորդւոց քոց մինչեւ վճարեսցի ամենայնն:»

Ողորմելի ուխտագրութն Վասակ կամէր
խօսել ինչ եւ տալ պատասխանի, զի կայր
ինչ վատտակս առնն առ Պարսիկս, եւ ջա-
նայր ցուցանել ի ժամուն. եւ այն ո՛չ ինչ
էր օգուտ այլ առաւել եւս ի դատախազու-
թիւն: (Ս. յնպէս զի) «պապանձեցաւ ամե-
նելին. չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա.
հատաւ վճիռ մահու ի վերայ նորա: Եկն ել
դահճապետն. առաջի ամենայն մեծամեծացն
մերկեաց ի նմանէ զպատիւն, զոր ունէր
յարքունուստ եւ զգեցոյց նմա հանդերձ մա-
հապարտի. կապեցին զոտս եւ զձեռս եւ
կանանցարար նստուցին ի ձի մատակ. տա-

րան եւ ետուն յայնմ զնդանն, ուր կային մահապարտք ամենայն:»

«Եւ ի նմին աւուր զթշնամին նորա՝ զուրացողն զՎարազվաղան՝ տէր ի վերայ Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ բազում մխրանոցրս շինեալ յաշխարհին Սիւնեաց ի գայթակղութիւն տանն իւրոյ՝ բազմաժամանակեայ տանջեալ ի դիւից ըստ յառաջագրելոցն՝ դաւըն մահուամբ սատակեցաւ չարաչար:

*Նախարարքն Հայոց եւ սուրբ եպիսկոպոսքըն հանդերձ երիցամբքն զարմացեալ էին ընդ մեծ յայտնութիւնն, մխիթարէին զմիմեանս եւ ասէին. «զլուխ ամենայն առաքինութեան համբերութիւն է, եւ իմաստութիւն երկնաւոր՝ կատարեալ աստուածաշտութիւն. չարչարանքն յորժամ՝ ընդերկարանայ՝ յայնժամ բազմանայ վարձ հատուցմանց պարգեւին. բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ. բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ յիշխանս:»

Ուրացեալն Վասակ հայէր ի միաբանութիւն սուրբ կապելոցն եւ կարօտէր. եւ ո՛չ ոք խառնեաց զնա ընդ նոսա: Եւ այսպանէին եւ տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին. այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ,

մինչ հաց մուրանային եւ բերէին նմա ծառայքն. զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զզարդս կանանց ետ եւ տուժեցաւ եւ ոչ կարաց հատուցանել զպարտսն արքունի: Խբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս գժնդակս անդէն ի կապանսն. բխեաց ի նմանէ հոտ մահու եւ փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուռն ծառայք նորա:

*Եւ նենգաւորն Վասակ կացեալ ի դրանն ամս ինչ կարի վշտագին, զամենայն օր եւ զժամ տիւեալ զթաթս ձեռաց իւրոց ինքնին զիւրոյին ծեծէր զդէմնն ասելով. «ահա՛ ընկալ զայս ձաղսս, զոր ետ բերել քեզ ուխտանենգութիւն սրբոյ աւետարանին եւ արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնէի եւ այլոցն, որոց ժառանգեալ զյաւիտենից կեանսն՝ ընկալան զանուն բարի յերկրի եւ անանց յազգաց յազգս իւրեանց. իսկ դու, մեղաւոր անձն իմ, կեաս իղձիւ եւ ցաւօք մտաց զսակաւաթիւ աւուրս կենցաղոյս եւ պատրաստեալ պահիս մշտնջենաւոր եւ անանց գեհենին:» Զայնպիտի բանս հառաչանայ նորա եւ լալոյ մինչեւ յօր մահուան իւրոյ՝ խօսէին ընդ մեզ ար-

դարադատումն սպասաւորք նորին. եւ լախ-
ճան իւր անդէն յերկիրն Պարսից լճարէր:

*Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մե-
ղօք՝ Հայոց աշխարհին, ո՛չ երեւեցաւ տեղի
գերեզմանի նորա. քանզի իբրեւ զշուն մե-
ռաւ եւ իբրեւ զգէշ քարշեցաւ: Ա՛ջ յիշեցաւ
անուն նորա ի մէջ սրբոց եւ ո՛չ մատեաւ
յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յե-
կեղեցւոջն: Այինչ եթող չարիս զոր ոչ գոր-
ծեաց ի կեանս իւր, եւ ո՛չ մնաց ի մեծա-
մեծ չարեաց որ ո՛չ անցին ընդ նա ի մահուան
նորա:

Գրեցաւ յիշատակարանս ի կշտամբումն
մեղաց նորա, զի ամենայն որ զայս գիտաս-
ցէ՛ մի լիցի ցանկացող գործոց նոցա:»

ԻԹ.

Էջ Տ ե ա ու ն ի դ ժ ո խ ս .

Իշխանութեամբ զՏողին առ Հայր աւանդելով,
Ինքն ի հանդէս մարտի իջեալ ընդդէմ մահու.
Լուան իշխանք չարին, պակեան ասիւ մեծաւ,
Լուեալ մահու և դժոխոց սասանեցան:

Խոր խաւարին սաստէր Յիսուս լուսով խաչին,
Խնդիր առնէր իւր ծառայիցն անդ գերեւոց:

Ծանեաւ Ադամ զնշան գալոյն Տեառն ի դժոխս,
Ծանր ամօթով կայր հիացեալ երկիւղագին,
Սարկառ նմա Յիսուս զձեռս իւր բւեռեալ,
Կոչէ ձեռամբ, քաջալերէր. «Մի՛ երկնչի՛ր.
«Հայեաց ի ձեռս, յոտս և կողս, որ վասն քո,
«Հայեաց ի գլուխս բարձեալ զանէծս ի փշոց երկրէ.
«Չաղկ եղեգան հարին ի գլուխ իմ մեղաւորք,
«Չաղեալ ապտակ և թուք ի ծնօտս ինձ մատուցին.
«Ղեղի ետուն ինձ կերակուր ընդ քացախոյ,
«Ղեղւոյ մեղաց քոց փոխանակ որ ի դրաղտին.
«Ճանապարհաւ մահու ընդ քեզ հետեւցի.
«Ճանապարհիս կենաց ընդ իս եկ յարութեամբ,
«Մաքուր հոգիք սրբոց և ձեզ մեծ աւետիք...
«Մատիք տեսէք մարմնով եկեալ ում ցանկայիք.
«Յառաջագոյն գուշակելով զիմ զգալուստ
Յայս ահագին խոր խաւարին՝ ո՛ւր էք կայեալ.
Նովին մարմնով զոր ի կուսէն եմ զգեցեալ,
Նախ ի դժոխս իջի փրկել զկորուսեալսդ...»
Ս. Ներսէս Շնորհաւի.

Է:

Վ եր ա դ ա ր ծ ն ա խ ա ր ա ր ա ց :

«Ձիք ումեր քաղցրագոյն քան զծնողս եւ
ոչ քան զգաւառ իւր...»

Երեսուն եւ հինգ արք*) նախարարազունք
եւ բազում եւս այլ մարդիկ՝ նիղակակիցք եւ

*)Տես գլ. ԺԳ. 5.

մարտակիցք քաջ նահատակացն՝ ամենեքեան սոքա կամօք չոգան մտին ի փորձութիւնն:

Մարգիկ, որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին ի մէջ ծաղկաբեր լերանց, ընկեցան ի բոցակէզ աշխարհն արեւելից կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք. հաց նեղութեան եւ ջուր կարօտանաց, խաւարարգել ի տուէ եւ անլոյս ի գիշերի, անլերարկուք եւ անանկողինք, գազանաբար գենախշտիք լինէին զինն ամ եւ զվեց ամիս. եւ այնպէս մեծաւ խնդութեամբ տանէին զնեղութիւնն, զի ամենեւին ո՛չ ոք տրտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ նոցա լուաւ: *Ձարհուրիմ հայեցեալ ի կամաւոր նոցա (նախարարաց Հայոց) տանջանաց մասունս. տեսեալ զմեծ նոցա տեւողութիւն համբերութեանն՝ արհամարհելով զմեծութիւն, առ ոչինչ համարելով զիշխանութիւն, հեռանալով յընչից, տալով աներկիւղ զանձինս ի մահ. եւ բազմաժամանակեայ համբերել կապանաց, յանձն առնուլ զանարգութիւնքան զփառս, տանջիլ ի քաղցոյ, հաշիլ ի ծարաւոյ. ոմանք ի կապելոց նախարարացն (որում ականատես իսկ եղաք) արգարեւ յերկրի երկնաւորք էին եւ ի մարմնի հրէշտակրք երեւէին. կարգեալ անձամբ անձանց

գայրոյ եւ ուսեալք զկտակարանս եկեղեցւոյ
անվեհեր կատարէին կանոնս Գուրգայից եւ
կարգացմունս ընթերցուածոց զգայք եւ զցե-
րեկ ի գումարտակի որպէս ի տան երբեմն
յայտնի եւ երբեմն ըստ ժամանակին ի ծա-
ծուկ, որք յազագս ծերութեան կամ ծան-
րամտութեան ուսանել ոչ զօրէին՝ համայն
յերկար աղօթիւք յօժարութեամբ անքուն
լինէին:

*Յերանելեացն բազումք, որ մանկագոյնքն
էին, ուսան զգայրութիւն հայրենի աշխար-
հին իւրեանց, որով զանձինս քաջալերէին եւ
զընկերսն մխիթարէին. եւ այնպէս զմայի-
ցան ի միտս եւ հոգիս իւրեանց, զի որ ծե-
րագոյնքն էին ի նոցանէ, մատաղացան ման-
կացան. թէպէտ եւ գայրութեան ժամանակքն
անցեալ էին, սակայն բազում սաղմոս ի
բերան առեալ երգակից լինէին մանկուոյն
եւ այնպէս բարձրացուցանէին զպաշտօնն
սրբութեան, մինչեւ ոմանք ի գառն գահ-
ճացն, որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արտա-
քոյ սրբունի հրամանին զիւրութիւն առ-
նէին նոցա եւ բազում անգամ զմարմնա-
ւոր պէտս նոցա լնուէին:

Կարծիք եղեն ի միտս թագաւորին Յազ-

կերտի թէ առ յոյժ վշտին ձանձրացեալ են
դառնութեան կենօքն իւրեանց, յղեաց առ-
նոսա զմեծ հազարապետն եւ ասէ. «Երկիր
պագէք արեգական եւ արձակիք ի չարաչար
կապանացդ եւ ունիք անդրէն զիւրաքան-
չիւր հայրենի կեանս ձեր:»

Ետուն պատասխանի երօնելիքն եւ ասեն.
«Առ փո՞րձ ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ. որք
միանգամ աշակերտեալ են ճշմարտութեանն,
ոչ երբէք փոխին ի նմանէ, այլ որ ենն՝ նոյն
կան. մի՞թէ յայնժամ առ չիմանալ պնդեցաք
եւ այսօր նեղութիւնս իմաստնացոյց ինչ
զմեզ, արդ՝ աղաչեմք զքեզ եւ քեւ զթագա-
ւորն՝ զի՛նչ եղեալ է ի մտի ձերում վասն մեր
կատարեցէք:»

Հազարապետն յոյժ գովեաց ի միտս իւր
զպնդութիւն հաստատութեան նոցա, եւ
յայնմ հետէ սկսաւ արկանել սէր ընդ նո-
սա եւ բազում բանիւք ողօքանօք ածէր
զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողու-
թիւն արասցէ նոցա: Թէպէտ եւ փոխեցաւ
նա ի գործոյ հազարապետութեան եւ ի բա-
զում իրս գտաւ վնասակար, (ինքն իսկ յանձն
իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասնորոյ
եւ մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի տունն

իւր) սակայն զկասելոցն ո՛չ երբէք չարախօս կամէր լինել մինչեւ ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

Նաեւ որ մեծ իշխանն էր աշխարհին, զոր Հրեւ Շղոմշապուհ անուանէին եւ նմա իսկ յանձն էին ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գուլթ սիրոյ էարկ առ ամենեսեան. զժերս ի նոցանէ առ Հարս ունէր եւ զմանկագոյնս իբրեւ զսիրելի որդիս գգուէր. բազում անգամ գրեաց եւ եցոյց յարքունիս զվիշտս նեղուլթեան կասելոցն. առաջի մեծամեծացն տառապէր ջանայր ազգի ազգի Հնարիւք, մինչեւ բազում բարեխօսիւք ածին ի հաւան զթագաւորն: Հրամայեաց Յազկերտ լուծանել զկապանս նոցա եւ բառնալ ի նոցանէ զսուգ պատուհասին եւ ագանել նոցա հանդերձ՝ զօրէն նախարարութեանն. կարգեաց նոցա ռոճիկ եւ զպատրաստութիւն սպառազինութեանն հրամայեաց յարքունուստ. գրեաց եւ յանձն արար մեծ սպարապետին, զի ընդ զօրս արքունի երթիցեն ի գործ պատերազմի:

Ի բազում տեղիս, ո՛ւր եւ հասին՝ առաւելեալ գտան ի գործ արութեան, մինչեւ գուլութեան հորովարտակ վասն նոցա ի դու-

ուրն տային: Հրամայեաց Յազկերտ զամենեսեան
ածել զառաջեալ: Եկին եւ յանդիման եղեն
Յազկերտին արքայից արքային. ետես զնոսա
զուարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա խա-
ղաղութեամբ եւ խոստացաւ տալ նոցա զիւ-
րաքանչիւր իշխանութիւն ըստ կարգի հայ-
րենի պատուոց եւ արձակել զնոսա օրինօք
քրիստոնէութեանն: Եւ մինչդեռ անդէն մե-
ծաւ խնդութեամբ շրջէին ի կարաւանին,
ի նմին ժամանակի հասանէր վախճան կե-
նաց թագաւորին յինեւտասերօրօրդ ամի
թագաւորութեանն իւրոյ: Եւ ընդ հակառա-
կըս ելեալ երկու որդիք նորա ի վերայ տէ-
րութեանն կռուէին զերկուս ամս. եւ մինչ-
դեռ նոքա յայնմ խռովութեան էին ապս-
տամբեաց եւ Աղուանից արքայն: Կրտսեր
որդւոյն Յազկերտի դայեակն յարձակեցաւ
ի վերայ երէց որդւոյ թագաւորին եւ ձեր-
բակալ արարեալ հրամայէր սպանանել եւ
թագաւորեցուցանէր զիւր սանն Պերօզ:
Աղուանից արքայն ո՛չ կամէր նուաճել ան-
դրէն ի ծառայութիւն, այլ միաբանեաց
զմետասան թագաւորս զիւրորդեայսն եւ
ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեաց գըն-
դին: Երկիցս եւ երիցս ետուն հրո-

վարտակ աղաչանաց՝ ոչքինչ կարացին ածել
զայրն ի հաւանութիւն. այլ գրով եւ պատ-
գամաւ յանդիմանէր արքայն Աղուանից զնո-
սա վառն զուր աւերածին աշխարհին Հայոց.
«Ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոց փո-
խանակ կեանս առնելոյ զարեւ հատէք՝ ա-
սէր. լաւ լիցի ինձ զնոցա չարչարանսն յանձն
իմ առնուլ քան թողուլ զքրիստոնէութիւնն»²
Իբրեւ տեսին թէ ոչ կարացաք՝ ածել ի հա-
ւանութիւն՝ գանձս սաստիկս ետուռն տանել
յաշխարհն Խայլնդրաց՝ բացին զգրուես Ա-
լանաց՝ եւ հանին գունդ բազում ի Հոնաց.
Եւ կռուեցաւ տարի մի ընդ Աղուանից. Եւ
յայնչափ ժամանակաց ընդերկարել պաշար-
մանն մեծ կէս աշխարհին աւերեցաւ:

Այս ամենայն յերկար խռովութիւնք՝ որ
եղեն մինչեւ ի հինգերորդ ամն Պերողի,
պատճառ եղեն չարձակելոյն նախարարացն
Հայոց. Եւ ի նմին ամին զբազմաց նոցա
անդրէն զկեանսն շնորհեաց եւ այլոցն խոս-
տացաւ յամն վեցերորդ միանգամայն ար-
ձակել զամենեսեան կենօք եւ պատուով:

*Ի նմին ամի թագաւորութեանն իւրոյ
առաքեալ Պերող զՅզատովշնասպ զիւր գա-
յեակորդին եւ հրաման ետ արձակել զնախա-

րարսն Հայոց ի կապանաց եւ կարգել նոցա
առճիկ ի Հրեւ՝ «կացցեն, ստէ, անդէն այ-
րու ձիով եւ կատարասցեն որ ինչ եւ գիցէ նոցա
Աշտատ հայրն Յղատվշնասպայ:» Եւ ի տե-
սանել զնախարարսն Հայոց Յղատվշնասպայ եւ
առ սակաւ սակաւ ընդելնուլ ընդ նոսա՝ սիր-
եաց զՎասնարականն Արշաւիր: Տարեալ զնա-
խարարսն ի Հրեւ՝ գումարէին ի ձեռն Աշտա-
տայ ի գործ պատերազմի: Եւ իշխանն Հրեւայ
Շղոմշասպուհ սիրէր զկապեալսն Հայոց յոյժ
եւ զքաջութիւնն նոցա եւ զլաւ բարս եւ
մարթշութիւնն բազում անգամ գրով ծա-
նուցանէր մեծամեծացն ի դուռն եւ իւրոց
սիրելեացն որք ի հրապարակին էին:

Ամենողորմն Աստուած յիշեաց զնահա-
տակութիւնն զամենայն միաբանելոցն եւ պար-
գեւեաց դառնալ կապելոցն յաշխար Հայոց
յամի վեցերորդի թագաւորութեանն Պերո-
ղի: Եւ կեցեալք իւրաքանչիւրոց ըստ սահ-
մանելոյ ի Տեառնէ՝ վախճանեալք թաղեցան
ի դիրս հարց իւրեանց խաղաղութեամբ,
օրհնեալք ամենեքեան ի բերանոյ սուրբ կա-
թողիկոսին Քիւտոյ:

ԼՍ.

Զգարուն եւ գամառն Գու ստեղծեր:

Քո՛ տէր, քո է տիւ.

Եւ քո է գիշեր.

Ամառն և գարուն

Հաստատեալ կան քև.

Քե շրջան առնուն

Լուսին և արեւ.

Քեւ ցորեան ատոք

Ծածանի ի հերկ.

Ծանրանան մրգօք

Վարսագեղ հողերք:

Ի հրամանաց քոց

Շանթ որոտընգոստ

Ճայթէ ի յամպոց

Ի մայրիս բարձրոստ.

Եւ յաստուածասաստ

Ցասմանէդ կարկուտ

Զդաշտ եւ դարաստ

Առնէ կողոպուտ:

Մերթ շնչէ զեփիւռ,

Մերթ խիստ հիւսիսի,

Ծածկէ համասփիւռ

Մէգ զերեսս երկրի.

Աստ ահանակիտ

Կայլակէ աղբիւր,

Անդ վտակ վճիտ

Ծաւալի յեղտիւր.
Եւ ի ծաղկաւէտ
Ծածկէ ի յակումբ
Կարկաջահոս գետ
Երկուստեք զթումբ:
Հ. Ե. Հիւրիւրիւն.

ԼԲ.

Կ ա ն ա յ ք :

²Միով գօտեաւ ճշմարտութեան պընդե-
ցին զմէջս արք եւ կանայք:»,

*Իսկ կանայք երանելի առաքիներեացն եւ
կապելոց եւ անկելոցն ի պատերազմի ընդ
ամենայն աշխարհն Հայոց համօրէն համա-
րել ես ո՛չ կարեմ. հինգ հարիւրով չափ յա-
կանէ յանուանէ ճանաչեմ. ամենեքեան միա-
համոռ թէ աւագագոյնք եւ եթէ մանկա-
գոյնք զմի առաքինութիւն հաւատոյ զգե-
ցան. *եւ զքնական տկարութիւն մարմնոյ
կանանց զօրացուցեալ առաւել քան զարանց
քաջայաղթօղք եղեն: Կանայք փափուկք
դստերք նախարարցն եւ կանայք աւագաց
փոխանակ նաշոյ կորեակ ուտէին: փո-
խանակ պարզ գինւոյ ջուր չափով ըմպէին:

փոխանակ կերպասեայ ոսկեհուռ զգեստուցն
խոշոր բրդեայս զգեհուին եւ փոխանակ բազ-
մադիմի անկողնոցն փրիսեայիւք ի վերայ երկ-
րի գետնատարածք լինէին. եւ որք յառաջա-
գոյն յամրանային ի քուն՝ նմանեալք վերնոցն
անքուն եղեն: Չօծան իւղով, չյարմարեցին
սանտրով զհեր գլխոյ իւրեանց: Եւ որում
անհնար է յաղթել կանանց, շատախօսու-
թեանն եւ ստէպ ընդ քօղով այսր անգր
զաչս ածելոյ, եւ ցածուցին զլեզուս իւրեանց
յաւելորդ խօսից: *Թէպէտ եւ ունէին զիւ-
րաքանչիւր ձեռնասուռն սպասաւորս, ոչ ոք
երեւէր ի նոցանէ՝ թէ ո՞ր տիկին իցէ եւ
կամ ո՞ր նաժիտն. մի հանդերձ էր հասա-
րակաց եւ միապէս գետնախշտիք երկոքեան.
ոչ ոք ումեք անկողնարկ լինէր. ոչ գոյր նո-
ցա համեմ խախամոքք անուշարար առան-
ձինն եւ ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս
սպասու ըստ ազատաց կարգի. ոչ ոք ումեք
ջուր ի ձեռս արկանէր եւ ոչ կրտսերք աւա-
գաց գաստառակս մատուցանէին. չանկաւ
օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց եւ ոչ
մատուցաւ իւղ ի զուարթութիւն խրախու-
թեան. չեղան առաջի սուրբ սկտեղք եւ ոչ
անկան բաժկակալք յուրախութիւն. չեկաց

ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս եւ ո՛չ կոչեցան պատուականք յարանց ի տաճարս նոցա. չյիշեցան նոցա՝ թէ գուցէ որ ամենեւին ի բնականունդ դայեկաց եւ կամ բնաւ ի սիրելի հարազատաց: Փոշոտեցան եւ ծխտեցան սրահակք եւ սրսկապանք նորեկ հարսանց եւ սարդի ոստայնք ձգեցան ի սենեակս առագաստաց նոցա. խանգարեցան սպասք երախանայ նոցա. անկան կործանեցան տպարանք նոցա եւ տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա. չորացան ազազեցան բուրաստանք ծաղկոցաց եւ տաշտախիլ եղեն որթք գինեբեր սյգեաց. աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց եւ տկանջօք իւրեանց լուան զչարչարանս սիրելեաց իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարքունիս եւ ո՛չ մնացին ամենեւին զարգք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին՝ որ գրգեալք եւ գգուեալք էին յիւրաքանչիւր բաստեռունս եւ ի գահաւորակս, հանապազ բոկ եւ հետի երթային ի տունս աղօթից: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց եւ ամճովք երէոց, խոտաբուտ կենօք իբրեւ զվայրենիս ընդ ու-

նէին զկերակուրն մեծաւ խնդու թեամբ: Աեւ
 լացեալ ներկան մորթք մարմնոյ նոցա, վասն
 զի ցերեկ արեւակէզք էին եւ զամենայն գի-
 շերսն գետնաբիկք: Սաղմոսք էին մշտնջենա-
 լորք՝ մրմուռնք ի բերանս նոցա եւ մխիթա-
 րութիւնք կատարեալք ընթերցուածք մար-
 ցարէիցն: Մուռացան զկանաչի տկարութիւն
 եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պա-
 տերազմին. մարտ եղեալ կռուեցան ընդ մեղ-
 սըն կարեւորս. սուրբ սիրով լուարին զկա-
 պուտակ ներկուածս նախանձուն, հատին
 զարմատս ագոստութեան, խոնարհութեամբ
 կռփեցին զամբարտաւանութիւն եւ հասին
 երկնաւոր բարձրութեանն: Այրիք որ ի նո-
 սա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքի-
 նութեան: Իսկ կանայք կապելոցն կամք կա-
 պեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս եւ եղեն
 կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեա-
 նըս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն
 մահուամբ, եւ ի հեռաստանէ եղեն վարդա-
 պետք մխիթարիչք բանտարկելեացն: Մա-
 տամբք իւրեանց վատտակեցին եւ կերակրե-
 ցան եւ զկարգեալ ռոճիկ նոցա յարքունուստ
 ամ յամէ թոշակ առնէին եւ տային տանել
 նոցա ի մխիթարութիւն: Բազում ձմերաց

Հայեցան սառնամանիք, եհաս գարուն
եւ եկին նորեկ ծիծեռուներ, տեսին եւ
խնդացին կենցաղատէր մարդիկ. եւ նորա
երբէք ո՛չ կարացին տեսանել զանձկա-
լիսն իւրեանց: Մաղիկք գարնանայինք յի-
շատակեցին զսոսկասէր ամուսինս նոցա,
եւ աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զյան-
կալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք
որսականք եւ խցեալ կուրացան արշաւանք
որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նորա,
եւ ո՛չ մի տօնք տարեկանաց ո՛չ ամին զնո-
սա ի հեռաստանէ. ի ճաշակատեղս նոցա
հայեցան եւ արտասուեցին եւ յամենայն յա-
տեանս յիշեցին զանուանս նոցա. բազում
արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա եւ
անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց
այլեկոծ լինէին միտք նոցա, ոչինչ կասեալ
թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն: Աչ
եւս սովորեցին հարցանել զեկեալ որ ի հե-
ռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել
զսիրելիս մեր, այլ այն էին իղձք աղօթից
նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն՝
քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկ-
նաւոր սիրովն:

*Կանայք նահատակելոցն եւ կապելոց ի դրանն թէպէտ եւ ի նեղութեան էին, սակայն ուսուցեալ եւ բազում հոգողութեամբ ուսուցանել տուեալ եւ խրատեալ իբրեւ զքաջ արս՝ զառաջիկայ զօգտաբեր հրահանգս մանկանցն լնուին:

ԼԳ.

Ի Ս. Վարդանանս.

Անկաւ Վարդան և քաջքն ընդ իւր ի դաշտ աստ,
Թռեան ողիք անմահութեանցն ի դարաստ,
Բամբիշք նոցա գաղթեն յայրից դարափոս,
Բազկատարծք առ այցելուն յՈղիմպոս.
Թափեալք զօրէն ի ճիրանաց խիստ վագեր
Տղայք մատաղք և կոյսք և հարսունք առ տայգեր,
Նաշիհ գերմակ անդ չերևէր. լոկ գարի
Ուտեն զուարթ ոչ ի պաստառ, ի քարի.
Փոխան խորտկաց տըւաւ գեղջուկ սոսնաթան,
Արտօսր և ջուր փոխան գինւոյն ի Գողթան:
Ահ ո՛ւր ազատք ընդ որսական բարակ շուն
Ի նետ ի սուին մխեալք յանտառս ընդ աշուն,
Չանկաւ նոցա օշնան և ջերմ աւազան,
Այլ խորգ և պահք և երկնառաք գաւազան,
Նոցուն հրկէզ բարձր ապարանք ի Գըւին,
Խուղք և պատշգամբ արդ առ երկնիւք զոյգ թուին:

Աղատ որդւոց թօշնեալ աշխոյժք ժիր և հրատ,
Յորոց կանխաւ դողայր Տիգրիս և Եփրատ,
Քանիցս անգամ սաղարթացաւ նաւասարդ
Յոր խայտացին որոջք ալոջք ասրաղարդ.
Աշուն գարուն քանի՞ք անցին առ երի,
Քանի՞ սոխակ երգեաց յամսեան մարերի.
Եւ դարձադարձ քանիցս էանց խորդ թռչուն,
Սուրբ վարուժնեակք շառին զլուր յանգարձ շուն,
Մ. Զ. - Ի Զ. - Ի Զ. - Զ.

ԼԳ.

Վ ա հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն:

„Մեծ իսկ քան զամենայն՝ սէր ուրբ
յաննենդ մտած դիտեմք.“

*Յամին եօթնեւտասներորդի Յազկերտի
իշխանն Վրաց Աշուշայ աղաչէր զաւագս
դրանն արքունի անհամար կարասի ծա-
խեալ իւրաքանչիւր ումեք եւ մանաւանդ
Միհրներսէջի՝ տայր ասել ցթագաւորն՝ զի
շնորհեսցեն նմա զորդիս Հմայեկայ ի տո՛շ-
մէն Մամիկոնէից, զոր առեալ էր Վասա-
կայ ի դայեկաց. եւ էին յոյժ տղայք. եւ
հաւանեցուցեալ զմիտս թագաւորին՝ պար-
գեւեաց Աշուշայի զմեծ նորա խնդիրն:

Կին նաճատակին Հմայեկայ Մամիկոնէի՝
անուանի եւ առաւելեալ ամենայն լաւ եւ
մտաւոր մասամբք յամենայն կանայս ի Հա-
յաստան աշխարհիս՝ սնոյց եւ խրատեաց
զորդիսն իւր (յաշխարհին Վրաց), զորս
Աշուշայ խնդրեաց պարգեւս ի Յազկերտէ
եւ ածեալ ետ ցմայր իւրեանց Զուիկ (զբոյրն
Զուկայ ունէր ի կնութեան բղեշխն Աշու-
շայ—որում կնոջ անունն էր Անուշվում.)
սնուցեալ անդ մանկունքն (յաշխարհին
Վրաց) եւ ուսեալ յառաջագէմք՝ էին յա-
մենայնի եւ հռչակաւորք. ամենայն տեսա-
նօղ մտաց երեւէին աջողակք եւ զարմանա-
լիք. անունն է առաջնոյն Վահան, եւ եր-
կրորդին Վասակ, եւ երրորդին Արտաշէս. էր
նոցա միւս եւս եղբայր կրտսեր անունն
Վարդ՝ մնացեալ ի դայեակս իւր ի Տայս:
Անպիտան իշխանք ժամանակին տեսա-
նէին օր ըստ օրէ զաճումն յառաջագիմու-
թեան յորդիս Մամիկոնէիցն. զի էին որ-
դիքն ականաւորք ի խորհրդի, մտաւորք
եւ իմաստնագիւտք. ի նետաձգութեանն
գեղեցկաձիգք եւ դիպեցուցօղք. յորս թե-
թեւաշարժք եւ նախասպանք. յերկոցունց
ձեռաց աջողակք. նորք շքեղանային ըն-

Թրիք ամենայն տանուտէրանց Հայոց, նո-
քօք զարգարէին յամենայն տունս օտարք
եւ ընտանիք: Փութային Վահան եւ եղբարքն
զորդիս երանելոյ Վամսարականին Արշաւրայ
տեառն Արշարունեայ (որք եւ ծնունդ դրստեր
Վարդանայ) խրատել եւ հրահանգել ըստ իւր-
եանց իմաստութեան եւ արուեստի: Եւ զայս-
պիսի ինչ բարւոյ մասունս առնել առաւել յոր-
դորագոյն էր աւագ որդին Հմայեկայ Վա-
հան, քանզի էր այր մտացի առողջախոր-
հուրդ եւ բարեսէր: Նաեւ գործակալք
պարսիկք թէպէտեւ ոչ կամաւ, այլ սիրէին
զնա եւ պատուէին, որք առաջի թագաւո-
րին գովէին զլաւութիւն առն, մինչեւ ինքն
իսկ թագաւորն գլխովին ծանեաւ զնա եւ
առ լաւս ունէր եւ յանդիման ամենեցուն
գովէր եւ արժանի պատուոյ հաշուէր, այլ
յիշելով զհարցն նորա զիրս եւ զգործս յա-
պաղեալ կասէր զարժան պատիւ տալ, մա-
նաւանդ իբրեւ հապտտէպ լէր զնախան-
ձորդացն զբանասարկութիւն, զորս կարի
երկեցուցանէր յաջողումն Մամիկոնէին Վա-
հանայ:

Մաղխազն Գագիշոյ եւ դասք ուրացո-
ղացն իբրեւ տեսանէին զՄամիկոնեանն Վա-

Հան այնպէս երեւելի յաճմունս բարւոյ Համակեալ՝ խընդրէին Հնարս, որով զնա եւ ղեղբարս նորա կորուսանել կարասցեն. յիշեցուցանէին Արեաց զնախնեացն նորա թէ ո՞վ ի նոցանէ ո՞չ խռովեցոյց զԱրեաց աշխարհ. « արդ՝ ե՛րբ եւ է՛, ասեն, եւ սա զնոյն խռովութիւնս յարուցանելոյ է ի վերայ ձեր. »

Տեսեալ Վահանայ զայնչափ յարուցմունս նախանձաւորացն ի վերայ նորա, երթեալ ի գունն տկարանայր ի Հաւատն. սակայն եւ այնպէս խնուլ զբերանս չարախոսացն ո՞չ կարէր. զի որ որ բան ուղիղ ի հրապարակի առաջի իշխանի չգլտէր խօսել, զնա ատեսայր. « նստի, ասէին, եւ ամենեցուն ունչս առնէ. յառաջէ յամենայն ի գործս եւ շտայ ինչ ումեք գործել. » զի էր նա Վահան գործակից որում անուն էր Վրիւ, որդի առն Ասորւոյ, որոյ չմարթացեալ գործել զգործ արքունի, լինէր ամբաստան զՎահանայ առաջի Աերողի թէ « ի գործ ոսկէհատին՝ չեա ինձ մօտ երթալ, եւ իւր ժողովեալ զամենայն ոսկի աշխարհին խորհի երթալ առ կայսր կամ յաշխարհն Հոնաց եւ տուեալ զոսկին կամի խնդրել գունդ

եւ ապստամբել:» Եւ Վահանայ առեալ փութանակի զբազմութիւնն ոսկւոյն հասանէր ի դուռն, եւ եղեալ յանդիման թագաւորին, տեղեկանայր ի նմանէ թագաւորն զբանիօնութիւնն բազմութեանն ոսկւոյն զոր բերեալ էր եւ ուրախանայր յոյժ. ապա յանդիման Վահանայ տայր ասել Վրուայ զբանսն, զոր ասէր զնմանէ յառաջագոյն:

Ետ պատասխանի (Վահան) առաջի թագաւորին եւ ասէ. «այնքան կոյր չեմ թէ զԱրեաց ոյժ տեսանել անգամ չգիտեմ: որ ապստամբելս կամիմ ըստ դորա ասելոյդ, դոյն իսկ ինքն գիտէ, զի մի ծառայ չգտանի իմ: որ ինձ խոհեբութիւնն առնէ եւ ոչ երկուց կամ երից պատանեաց իշխեմ տիրարար, որ ինձ սպաս ունին. գնդի իմոյ ոյժ այդ է: Եթէ ուրեք յօտար երկիր գնալ կամէի, զայդչափ ոսկի այսր զի՞ բերէի:»

Եւ ելանէր Վահան արգարացեալ յատենեն եւ հրաժարեալ մեծարանօք՝ հասանէր յաշխարհս Հայոց:

նուցանէր առ ջերմ սիրողացն զիւրն հոգայ եւ հարս հայցէր: Եւ մինչդեռ յայտաբխի յուզմունս կայր տարակուսեալ: յաշխարհին Վրաց Վախտանգ սպանանէր զբոկէտըն Վազգէն յամի քսաներորդի հինգերորդի Պերոսի: քրիտոսնեայ մարդիկն Հայոց, որ այն ամ անգ ի կառւին էին: իրրեւ լուան զապստամբութիւնն Վրաց, երկնչէին թէ մի գուցէ՝ առեալ զգուռն Հայոց զօրագլխացն Պարսից՝ ի գուռն գումարիցն: այլ Քրիտոս յայնպիսի կարծեացն զերծուցեալ զնոսաբային ի Հայս ի գաւառն Նիրակայ ի գաշան: ուր բնակէր մարզպանն Հայոց Ատրվշնտայ Յողմանդեան եւ առ նմին հազարապետն Հայոց Վեհմեհնամ: Աստ խորհուրդ ի մէջ առեալ արանց ոմանց նախարարացն Հայոց, որք զտրտմելն եւ զտարակուսելն գիտէին զՄամիկոնէին Վահանայ յաղագս մոգութեանըն անուան՝ ասէին թէ «կարի պատեհ էր եւ մեզ աշխատ առնել զՊարսիկս» եւ յայտնէին ի գիշերի միում զբանս մտածութեանն իւրեանց Մամիկոնէին Վահանայ, որոյ լուեալ ասէր ցամենեսեան: «գիտեն ոմանք, թէպէտեւ ոչ ամենեքեան, որք էր ի խորհրդիս յայս, թէ որպէս վտանգեալ տագնաւ:

պիմ յամենայն ժամու յազազս սուտ ա-
նուանս՝ զոր ատելութեամբ կրեմ յանձին
իմում՝ եւ կամէի գտանել հնարս զերծանել
ինձ ի խղճէս՝ որ նեղէն զիս. բայց զոր
գուքդ խորհիք՝ ասել թէ «լաւ է եւ արա-
րէք» ոչ կարեմ. վասն զի զԱրեայոյ ոյժն քաջ
գիտեմ. բայց քան զամենայն եւս առաւել
յանձանց երկերուք՝ վասն զի մարդիկք սուտք
էք եւ անվստահք. եւ եթէ զիս հարցէք,
յընդունայն եւ յանպիտան խորհուրդս ձեր
զիս մի աշխատ առնէք։»

Նտուռն պատասխանի նախարարքն եւ ա-
սեն. «զոր ասացերդ, որպէս վայելէ քում
իմաստութեանդ ճշմարիտ ասացեր եւ ար-
դար. բայց զյոյս մեր եղեալ է նախ՝ յողոր-
մութիւնն Աստուծոյ եւ ապա՝ ի մահ ան-
ձանց մերոց. քանզի լաւ համարիմք մի ժամ
մեռանել քան թէ զամենայն օր զեկեղեցւոյ
եւ զբրիատոնէից զարհամարհանս տեսանել
եւ զքակտումն։» Եւ լուեալ զանուռն մահ-
ուան՝ Մամիկոնէին Վահանայ եւ եղբօր նորա
Վասակայ՝ քաջալերեալք զօրացան։ Սկսաւ
խօսել Վահան եւ ասէ. «Գիտէք, զի Վարդ
իմ եղբայր ի գրանն է, եւ թէ լուեալ է
զխորհուրդս մեր Պարսկայ՝ կապեն զնա եւ

վշտացուցանեն. բայց ի մահ յօժար եմ
քան թէ այսպէս կեալ ուրացութեամբ. եւ
Ամենագիտին հայեցեալ ի դարձս իմ արասցէ
յիս նշան բարի եւ դարձուցէ առ իս զանձ-
կալի եղբայրն իմ զՎարդ ողջ եւ տացէ տե-
ռանել զնա աչաց իմոց եւ ուրախանալ:» Զայս
ասացեալ յառնեն ամենեքեան միաբանու-
թեամբ քրիստոնեայքն եւ ուրացեալքն, եւ
յաղօթս կացեալ խնդրեն զաւետարանն
սուրբ. եւ սրբոյ քահանային Աթիկ, որ էր
ընդ նոսա ի բանակին, յերեւելի գէղջէն
Բճնի՝ բերեալ սուրբ աւետարանն եւ եղեալ
իւրաքանչիւր ուրուք զձեռս ի վերայ եր-
դուեալք եւ հաստտեալք ի հաւատն Քրիս-
տոսի յիւրաքանչիւր վանս գնացին հանգչել:
Մի ոմն ի նախարարացն Հայոց Վարազ-
շապուհ ի տոհմէն Ամատունեաց ելեալ ի
խորհրդենէ որպէս Յուդա գնաց ի նմին գի-
շերի եւ պատմեաց մարդպանին եւ այլոցն
ամենեցուն զխորհուրդ միաբանութեանն եւ
զերդումն աւետարանին եւ զխօսս ամենայն
նախարարացն Հայոց: Իբրեւ լսէր Ատրր-
վըշնասպն եւ Զոկք ուրացողացն Հայոց՝ սրբ-
տաբեկեալք անքունք լինէին. ի ժամ առա-
ւօտուն չուէին ի տեղւոյն եւ երթեալ բա-

նակէին մօտ ի պարխսպ բերդին Անի՝ եւ
կասկածանօք կային զտիւն գայն անդէն. եւ
ի գիշերի մարգպանն եւ հաղարապետն եւ
որք ընդ նոսա միաբանք էին, փախստականք
լինէին. եւ վասն զի տեղեակ առաջնորդօք
փախչէին, զերծեալք անկանէին ի բերդն
Արտաշատու: Նախարարքն Հայոց զգրաստ
ամենայն Պարսկաց հասեալ ըմբռնէին ի ճանա-
պարհին, եւ զՄաղխազն Գագիշոյ ձերբա-
կալ արարին. եւ հասեալք ի Բուին՝՝ օր-
թեալ պաշարէին զբերդն Արտաշատու. իսկ
մարգպանն եւ հաղարապետն գաղտ ի գի-
շերի ելալ ի բերդէն փախստեայ գնացին ի
կողմանս Ատրպատականի:

*Թէպէտեւ տեարքն արեւելիք Սիսական
պետութեան՝ պատրեալք ի հին խաբողէն
առին ժառանգութիւն զփառս աշխարհակա-
նըս, զառօրեայս եւ զեղծականս. սակայն
ոմանք ի նոցանէ եղբարք ըստ մարմնոյ եւ
եւ արեանառուք իմաստնացան զլերին իմաս-
տութիւն. որոց անուանքն Բարդէն եւ Բա-
կուր եւ Յազդ. սոքա ելեալ ի գնդէն Սիւ-
նեաց գնացին զհետ ուխտապահացն Հայոց,
որոց գլուխ էր քաջն Վահան Մամիկոնեան,
բայց միայն անհեղեղ հսկայն Գղիհոն (տէրն

Սիւնեաց), որ անպարտելի էր զօրութեամբ, պատէրազմէր ընդ մնացորդս հայոց (այսինքն հակառակէր ուխտապահաց): *Եւ վարազներսէ՛հ որդի Աողթեկայ իշխանին Ուրծայ⁵, որ էր յերգմանն ընդ նախարարսն Հայոց, նենգեալ ուխտին սրբոյ՝ աւերէր զՀաստանն Բռնալիժի եւ առեալ զամենայն կարասի շահաստանին գիմեալ ամրանայր ի Սագրայ բերդ իշխանութեանն իւրեանց: Իսկ սմանք ի Հայ նախարարացն ամբարշտելոցն խրատ տուեալ մարզպանին Հայոց Ատրվշնասպայ ասէին. «չէ՛ւ եւօ քաջ կազմեալ են» դու թէ այժմ՝ փութով հասանես ի վերայ նոցա, դիւրով վճարես զգործ մի կարի մեծ»։ Հաճոյ թուեցաւ բանն մարզպանին եւ վազվազակի գունդ առեալ գայր հասանէր յաշխարհն Հայոց ի գետեղրն Երասխայ:

ԼԷ.

Ո Ղ Ր Ե Ղ Ե Ս Ի Ո Յ .

- 1 Եղեսիայ քաղաք Ուրծայ
Որդեկորոյս որր և այրի,
Վանչեմ առ ձեզ ձայն կանացի
Վականալիր և ողորմելի:

Ասքօղս ի գլխոյս մերկանաբով
Զիմ պատառեմ ծածկոյթ զարդի.
Փետեմ զվարսս իմ ցանկալի,
Խզեմ զհերս անխնայելի,
Քարամբ ծեծեմ զկուրծըս սրտի,
Բաղխեմ զերեսս իմ յապտակի.
Նստիմ ի սուգ ի տան մթի
Որպէս օրէն է սգաւորի.
Եւ փոխանակ որդան զգեստի
Սեաւ զգենում գոյն տխրելի.
Հեղում արտօսը անչափելի
Յորդ և առատ նման գետի.
Քանդի առակ եղէ երկրի
Տիեզերաց նախատելի.
Եւ անցաւորք ճանապարհի
Վա՛յ ի վերայ ասեն վայի.
2. Ես մայր էի բազմորդութեան
Ընթիւ ծնայ գուստը և որդի,
Զորս մայրաբար դարմանեցի
Ի ստեանց իմոց կաթն արբուցի,
Քանդի երկիր պարարտ էի
Ըղբիւր կաթին յորդ բզիէի.
Որպէս զգրախտն, որ յՆդեմ էր
Սաղարթաբեր ծառովք ծաղկէր.
Բայց թէ զդիրս իմ յանկաւոր
Ոք պատմեսցէ պատշաճաւոր
Պարծեմ թէ չէ նմանաւոր
Այս քաղաքացս որ երկրաւոր.
Լայն և արձակ նստեալ յաթոռ

Որպէս ի կառս թագաւորաց
Վամ թագուհի յոյժ գեղաւոր
Ոսկետրտուն և ճամկաւոր,
Գուստր և որդիք իմ բիւրաւոր
Զինե կային շուրջ պարաւոր
Փթթեալ վարդից նման թերթից
Վամ գեղունակ ճղած խնձոր:

3. Բայց և զքեզ յայս հրաւիրեմ

Արևելեան քաղաքդ Անի,
Կցորդ իմոյս լինել ձայնի
Եւ ըստիտիչ տարակուսի,
Քանզի և դու երբեմն էիր
Վայելչական հարսն ի բողի,
Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի,
Հեռաւորաց փափագելի.
Մանկունըք քո զուարթալի
Նման նորոգ բուրաստանի.
Գստերըք քո պաճուճալի
Յերգ քնար միշտ ի խաղի.
Իսկ թագաւորք քո պանծալի
Նստեալ յաթոռ թագն ի գլխի.
Եւ զօրականքն աստի անտի
Վալով ի սպաս իւր հրամանի,
Քանզի անցին ըստ երազի
Որպէս ծաղիկք ամարայնի.
Վամ ուռուցեալ պըղպըջակի
Որ ընդ լինիլն պատառի,
Սուրն անողորմ անօրինի
Որ մեր արեանս է ի սովի:

Նոյն նա եհաս ուրեմն ի քեզ

Որպէս յիս՝ յայն ժամանակի:

Ս. Ն՛շ-ր-տ-է- Շ՛ն-ր-ն-ը-ն-է.

ԼԸ.

Մ ա ճ Պ ե թ ո զ ի:

«Թողաւոր ոչ միայն զլւրն տացէ ըզ-
պարտիս, ոչլ եւ որոց եղև պատճառք ի
կորուստ.»

*Եւ եկեալ ժամանակ գարնայնւոյն հա-
սանէր յանկարծակի յերկիրս Զառմիհր Հա-
զարաւուխտ սաստիկ զօրօք. անշանէր ստի-
պով ընդ կամօւրջ գետոյն Երասխայ եւ ի
գիւղաքաղաքին Արտաշատ բանակէր: Քան-
զի զգացուցեալ էր նմա ուխտանհնգացն
Հայոց զերթն կիսոյ գնդին ի Վիրս, ի վա-
ղիւն գիմէր ի վերայ զօրավարին Հայոց մօտ
ի քաղաքն Դուին. կարգեալ զաւազմն ի մի-
ջոցէ մայրւոյն, որում Խոսրովակերտն ա-
ռեն, անյուզանէր ի վերայ դաստակերտին
մինչեւ ի լեռնակողմն, զոր Զրվէժ կոչեն:

Եւ տեսեալ Վահանայ զայսչափ բազմու-
թիւն զօրացն Պարսից, թէպէտ եւ զանընդ-
դիմակայ չափաւորութիւն իւրեանց գիտէին,

սակայն եւ ոչ կարի դարհուրեալք՝ ըստ բա-
ւականի զօրուն իւրեանց բաժանեալ ի մի
մի եւ յերկուս նախորարս՝ յարձակէին ի
վերայ եւ առեալ քաջասրտաբար մասն ի
գնդէն Պարսից բազում արս ընտիրս դիա-
թաւալ յերկիր կործանէին, եւ իւրեանց
դարձուցեալ զերասանակս երկուքացն գնա-
ցին ի բաց քաջաբար. բայց անդէն ի
տեղւոջն նահատակեցան երկուք արք ի նա-
խարարացն Հայոց՝ երանելին Արդի ի տոհ-
մէն Դիմաքսենից եւ երանելին Քաջաջ ի
տոհմէն Ահառուներաց. եւ զոորք հայրա-
պետն Յոհան ընկեցեալ ի ձիոյն թողին կի-
սամաս:

Եւ ի նմին աւուր գայր հասանէր սեպուհն
Մուշեղ հանդերձ այրուձիուին, եւ ոչինչ
ժամանեալ գործոյ պատերազմին գնային ի
բաց:

Այսպէս զրուեալ այսր եւ անդր զօրքն
Հայոց իւրաքանչիւր սիռէին, եւ գնացրօ-
րաւարն Հայոց՝ ինքն եւ նախարարքն՝ դա-
դարել ռաւ վայր մի յամուր տեղիս սահ-
մանացն Խաղտեաց:

Հազարաւու խտ դիմեալ ամենայն զօրօքն
զբազում տեղիս ամրոցացն Հայոց առեալ

հարկանէր, քակէր, աւերէր եւ անցանէր. եւ զքաղուսն կոտորեալ հանէր արեանց ճապաղիս. խնդրէր հնարս կամ սուսնել ձեռքակալս զքաջ Մամիկոնեանն Վահան եւ կամ սպանանել պատերազմաւ եւ հանգչել: Եւ երթեալ Յորաղն՝ բանակէր մօտ ի գետոյն Գիւղիկ եւ Վարդաշէն. լսել ի վաղիւն թէ Վահան մօտ է ի նա ի Վարայրվարոյն ի Հոռոմ տան ի գաւառին Շաղագոմ: Տեղեակ առաջնորդօք հասանէր ընդ առաւօտուն ծագել. եւ գտեալ անդ բազմութիւն այլ մարդկան, ընդ որ եւ կանայք Կամսարականացն Ներսէհի եւ Հրահատայ: Զբազուսն ի ռամիկ մարդկանէն Հայոց սպանանէին եւ զկանայս Կամսարականացն ըմբռնեալ տանէին ի բանակն Պարսից. բայց զօրավարին Հայոց ոչ պատահեալ՝ դառնայր: Ստուգեալ վասն կանանցն Կամսարականացն՝ թէ արդարեւ նոցա կանայքն են, ուրախանայր խորհելով այսպէս թէ «արդ նոքօք հաստատ կարեմ որսալ եւ ըմբռնեմ զՎահան»: Եւ զկանայս հրամայէր ըստ օրինացն քրիստոնէից հաստատապէս պահել սրբութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ. եւ ինքն չուեալ Յորաղայ իջանէր ի գաւառն Բասեան եւ

բանակէր մօտ ի գեօղն Գո: ի դաշտին աղ-
բերականաց զոր Արծաթաղբերօն՝ կոչեն: Եւ
կացեալ անդ օր մի՝ դեսպան ի դրանէ՝ հա-
սանէր առ նա տալ գիտել զիւր ամենայն
Արեաց ուժով ի վերայ Հեփթաղին զգիմե-
ցումն. եւ նմա հրամայէր երթալ ի Աիրս եւ
զթագաւորն Վրաց զՎախտանգ ունել կամ
սպանանել եւ կամ ի բաց փախուցանել յաշ-
խարհէն. եւ զՇաղուհն ի Միհրան տոհմէն
անդէն յաշխարհին Հայոց թողուլ գնդա-
մարզպան: Եւ Հազարաւուխտոյ երթեալ անդ
ի Աիրս ժողովէր առ ինքն զուխտանենգաց
դասն, եւ ումեմն թագաւորութիւն խոս-
տանայր, ումեմն գահ եւ պատիւ եւ սար-
գեւ բազում: Եւ այլոց բազմաց զպէտս իւ-
րաքանչիւր: Եւ միաբանեցուցեալ զշատս յաշ-
խարհէն Վրաց գունդ կազմէր. զայն տե-
սեալ Վախտանգայ՝ խոյս տուեալ յաշխար-
հէն Վրաց ի կողմանս Եգեր աշխարհին հա-
սանէր:

Իսկ Շաղուհոյ տարեալ զկանայս Վամարա-
կանացն յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բող-
բերդն կոչեն, անդ թողոյր. յանձն արարեալ
Յզտալիշնասպայ բերդակալի՝ պտտուիբէր նմա
բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինա-

ցըն քրիստոնէից զնոսա. քանզի կանայքն իսկ
Վամնարականացն զնոյն ասէին բազում ան-
գամ համարձակապէս. «Թէ զարսն մեր
արդարեւ կամիք նուաճել, զայդ եւեթ տուք
լսել նոցա՝ թէ մեք խաղաղութեամբ եմք,
ապա զոր ինչ հրամայէք նոցա՝ լսեն
եւ կատարեն. ապա թէ այլ ինչ լսեն վասն
մեր՝ ի նախատանաց եւ յամօթոյ առաւել
դնեն զաձինս ի մահ:» Ինքն իսկ Շապուհ
պատուէր ստէպ տայր լսել Վամնարականա-
ցըն՝ թէ «մի կորնչիք՝ այլ եկայք նուա-
ճեցարձէք եւ զկանայս ձեր առ ձեզ առէք.
եւ իմով միջնորդութեամբ զվնասդ թողուլ
տամ արքայից արքայի եւ զքրիստոնէու-
թիւնդ զոր սիրէքդ. ապա թէ կարէք
ինչ լաւ սպասս ցուցանել արքայից արքայի
եւ հնարէք զՎահան սպանանել, գտանիցէք
ի թագաւորէն պարգեւս եւ պատիւս, զոր ոչ է
գտեալ ուրուք:»

Եւ պատասխանիս առնէին ներսէհ եւ
Հրահատ թէ «մեր գործ եւ աշխատութիւն
չէ վասն երկրաւոր ինչ վայելից եւ ո՛չ վասն
կնոջ եւ որդւոց. բայց խորհուրդ է հաւա-
տոյս մերոյ մեծ եւ պատուական. մեզ առ
ահաւոր այնպիսի խորհրդոյն սմենայն ինչ

կենդանոյս վայելչութիւնք փոքր թո՛ւին եւ ոչինչ:»

Եւ Շապուհ ջանայր կատարել զհրամանն Հազարաւուխտոյ եւ որսայր զՄամիկոնեանն Վահան գտանել: Բայց Վահան ո՛չ տայր գուլ առնուլ զօրօք իւրոյք Պարսկաց ի զակշին, եւ երթեալ բանակէր ի գիւղ մի մերձ՝ ընդ իշխանութեամբ Միմիկոնէից, որում անուն էր Մազիկ, կամեցեալ անցանել ի կողմն սահմանաւիցութեանն Հաշտենից յաղագս գտանելոյ ի նոցանէ օգնութիւն:

Ազգ եղեւ Շապուհոյ եթէ Վահան բանակեալ է գիւղ մի եւ արք են ընդ նմա թուով յոյժ սակաւք: Եւ զօրագլուխն Պարսից ամենայն բազմութեամբն յանկարծակի ի վերայ ելանէր գնդին Հայոց սակայն ոչինչ փոյթ առնէին այլոցն. զկնի զօրավարին Հայոց Վահանայ անցանէին, քանզի ասէին, «թէ նմս միայն գտանեմք հնարս, ամենայն իրք մեր վճարեալ են յանգ:»

Եւ զօրավարն Հայոց երթայր ընդ կողմն արեւելից ծովուն Կարնոյ եւ գուհոք զօրաւորացն Պարսից զկնի նորա երթային: Եւ Մուշէղ ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Ներսէհ Կամսարական ընդ կողմանն հիւսիսոյ ծովուն

երթացին ի գիւղ մի Կարնոյ, որում անուն էր Արծաթի, կամեցեալք առ վայր մի հանգչել. հնձողք արտորայցոցն շուրջ զտեղեօքն գործէին, եւ Պարսիկքն կամեցան մշակացն տեղեացն վնասել թէ «ընդէր բնաւ ծառայից արքայից արքայի տայք չըլել յաշխարհի ձերում:» Եւ տեսեալ Խուրսայ, որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց ի գեղջէն Շիրմաց դայեկորգի տեառն Շիրակայ Կամնարականին, զովն ի Պարսից զօրացն, զի կամէր սպանանել զայր մի Կարնացի ի մշակացն. եւ մշակըն շուրջ գալով զբարգիւ միտով խուսափէր ի սպանողէն. եւ յարձակեալ նիղակաւ Խուրսըն ի վերայ Պարսիկն անգէն ի տեղւոջն սատակէր եւ զերծուցեալ ապրեցուցանէր զԿարնացին ի սպանողէն. եւ Սուշէզ եւ Ներսէհ ընդ գործն հայեցեալ ընդ Խուրսայ, տեսեալ եւ զհետամուտսն զկնի նոյա թէ չեն կարի բազումք, յարձակեցան ի վերայ սակաւ արամիք եւ բաղում արեանց ճաղսղիս ի տեղւոջն հանէին եւ զայլսն փախստականս արարեալ դարձուցանէին ընդ կրունկն ամօթով. եւ եղեւ թիւ մեռելոց ի տեղւոջն եօթանասուն եւ երկուց արանց: Եւ լուեալ զայսպիսի յաջողութեան գործ զօրավարին

Հայոյ՝ ետ փառս Աստուծոյ եւ ինքն գնայր
ի սահմանս Հաշտենիոյ եւ հասեալ բանակէր
ի գաւառին Արշամունեայ ի գիւղն Երէզ,
եւ գոնեա զայն գիշեր հանգստիւ յագեալ
քնով՝ զարսն ի գեղջ Երիզայ առեալ ընդ
զօրուն իւրոյ գայր հասանէր ի վերայ զա-
կիշին ի գիշերի եւ սպարափակ արարեալ
Երիզայօքն զտեղի կռուոյն իւրեանց զգուն-
գրս Պարսկացն ահաբեկէին, եւ խառնեալ
ընդ միմեանս ինքեանք զինքեանս Պարսիկքն
առաթուր հարեալ կոտորէին. եւ լինէր ձայն
լսոյ եւ ձայն գուժի ի բանակէ անօրինացն,
բայց ի Հայոց գնդէն Գարազ միայն սեպուհն
Գաբելեան մեծարութիւն ջուղեալ՝ կատա-
րելութեան պսակի արժանի եղեւ: Եւ Վա-
հան գարձեալ ի կոտորածէ թշնամեացն
հանգչէր զմնացեալ մասն գիշերոյն յողին
գեղջն Շտեայ ի գոմս տեղեացն եւ ի ծագել
լուսոյն երթեալ բնակէր ի գիւղն Նոէոյ: Եւ
մինչ կամեցեալ հանգչել առ վայր մի ի ծան-
րութենէ գիշերոյն աշխատութեանց՝ զաչս
ի վեր առեալ տեսանէին եւ ահա հասեալ
կայր ի վերայ նոցա զօրագլուխն Պարսից
Նապուհ: Եւ տեսեալ Վահանայ զյանկար-
ծահաս գիմեցմունս զօրագլխին՝ հրաման

տուեալ փութանակի կազմէր, որքան իսկ էին. գուչէր առիւծաբար թէ «մարդոյ հաւատացելոյ միում յերկուց վրիպել անհրնար է. այլ սակայն մինն յերկոսեան առաւել եւս մեծ՝ ի վեր է եւ թաղձալի քան զմիւսն. մի զանգիտեալ ոք զարհուրեսցի թերահաւատութեամբ. Տէր Աստուած ի ձեռս սիրելեաց իւրոց մինն զհազարս հալածէ եւ երկուս զբիւրս շարժէ:» Եւ մինչդեռ նա կազմէր յարձակմանն, հայեցեալ տէսանէ զի գունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երգման աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրավարին, երթային փախստեայք ամենեքեան, եւ մնաց ինքն եւ Մուշեղ եւ երեքեան Աամարականքն ինքեանց դայեկօք եւ այլ թուով արք քառասնիւք կամ նուազիւ ք եւս: Ասէր ոմն ցղօրավարն թէ «յսչ տէ՛ր յսչ:» այսինքն թէ հնար ինչ է՝ ի ժամոյս տեղի տալ եւ անձին զգուշանալ: Եւ Աահանայ տեսնագրեալ զինքն բարձր ձայնիւ ասէր թէ «ցիս արդ ոք յուշ մի ասէք, զի ինձ յուսալ ի մարդ քաւ լիցի բայց միայն ի խաչն Տեառն.» եւ քաջաբար հանդերձ ուխտապահ արամբք սակաւութիւն հերձանէր զբովանդակ գունդն Պարսից եւ ընդ մէջ ամե-

նեցուն յայնկոյս ելանէր՝ սպանեալ իւր եւ
արանցն բազում արս հզօրս պատերազմօղս
ի զօրացն Պարսից. հարեալ խոյէին նիզա-
կաւ ընդ անութ կարէլէր եւ զհպարտ իշ-
խանն Սիւնեաց զՔդիհոն, որ պարծէրն ամ-
բարտաւանութեամբ թէ «ես ընդ Վահանայ
եւ այլ Հայերդ ոչ եթէ նետիւ կռուիմ այլ
գղզկով պողեալ զբոլորս ցնդեմ:»

Բայց զօրավարին Վահանայ հանդերձ գոր-
ծակցօքն զգործ քաջութեան վճարեալ, եր-
թայր այնուհետեւ անհոգս. եւ այնպէս ար-
կեալ էր Աստուծոյ զահ եւ զերկիւղ զօրա-
ցըն Պարսից, զի կարծէին թէ ի հայեցուա-
ծէ լոկ առն Մամիկոնենի եւ յարանցն որ
ընդ նմայն էին՝ չզերծանիցին առանց վը-
տանգի:

Իսկ Սիւնեաց զօրուն թափեալ զփորոտի
իշխանին իւրեանց Քդիհոնի վասն կարի զաղ-
բապէս հոտելոյ եւ պատեալ եղեգամբ՝ առ-
եալ գնացին յաշխարհն Սիւնեաց. այրուծիոյն
բովանդակի՝ քայքայեալք ընդ այլեւայլ ճա-
նապարհս գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:

Եւ Նապուհ՝ պարսիկ գնդին զօրագլուխն,
իրրեւ տեսանէր զքակումն Սիւնի գնդին եւ
զահաւոր զօրութիւն հահառակորդին Վա-

Հանայ Մամիկոնենի, սրտմտեալ զարհուրէր-
եթէ զինչ առնիցէ: չիմանայր զի ասէր-
թէ երեսուն միայն արամբք ի վերայ եւ
չորից հազարաց յարձակեալ խորտակեաց
զամենեցունց զսիրտս, այժմ որպիսի վրտ-
տահուածեամբ կարատցօք զայնպիսի քաջ ո-
րերոյ ունել զդէմ սակաւացեալքս: Մի գո-
ցէ ի մերձակայ սահմանակից տեղեացս առ-
եալ Վահանայ օգնակաւս՝ չկարիցեմք եւ զապ-
րումն անձանց գտանել այնուհետեւ: Այլ
եկայք փութացսւք յոստանին Հայոց ի տե-
ղիս եւ ճեպաւ դեսպանօք զգացուսցսւք ար-
քայից արքայի: Զայս զմտաւ ածեալ՝ չուէր վա-
ղին ի գաւառն Բասենոյ, եւ եկեալ ի գիւղն,
զոր Ալվարն կոչեն, մինչդեռ տարակուսեալ
տանջէին յերկիւղէ զօրավարին Հայոց, հասա-
նէր դեսպան ի Պարսից ունելով գոյժ չարա-
չար եւ նամականի բազում անողջոյն ի Պարսից,
որք յանթիւ կոտորածէ Հեփթաղին զերծ-
եալք էին. եւ զբեկումն աշխարհին Արեաց
ճանուցեալ ի գրելոցն՝ ի մեծ տրտմու-
թիւն ընկզմեալ զարհուրէր Շապուհ, եւ
կոչեցեալ զայրն առանձին հարցանէր թէ
որպէս կամ զի՞որդ սպառսպուռ եհա-
այնպիսի վախճան եւ կործանումն Ա-

րեաց աշխարհին: Եւ դեռ պահին պատասխանի արարեալ ասէր թէ «քո հարցանելի պատշաճ եւ ի դէպ է՝ բայց ինձ կարի ծանր է խօսել զվատ բանս՝ մանաւանդ յորում ոք այնչափ վնասուց եւ բեկման չէ պատճառ» բայց ինքն տէրն Արեաց Պերող: Նախ՝ մինչդեռ այդքէն ի Վրկանի զօրաժողով արարեալ կամէր խաղալ ի վերայ Հեփթաղին՝ ո՛չ ոք հարցանէր ի մտրդկանէ զարժանն եւ զանարժանն: Ազաղակէր ամենայն բերան՝ «ինքն Պերող իսկ աստէն սուր ի վերայ եղեալ հրամայեսցէ սպանանել քան եթէ սրով Հեփթաղին տայ կորուսանել զԱրիս: Եւ այնչափ բազմութեամբ Արեօք եւ Անարեօք իբրեւ զմահապարտ ի մահ եւ ո՛չ իբրեւ զպատերազմօղս ի կռուել երթային: Յորժամ մօտ հասաք անդր՝ առաքեաց առ Պերող Հեփթաղն թէ «քո ընդ իս ուխտ է երդմամբ գրով եւ կնքով՝ թէ չկռուիմ ընդ քեզ. եւ սահմանս կարգեցաք, զորովք չիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ յիշեա՛ զուխտն եւ ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ եւ մի՛ մեռանիր. քանզի ես եւ արդարութիւն ուխտապահութեան ի միասին կռուիմք եւ դու եւ ուխտազան-

ցութեանն ստուծիւն ի միասին էք. եւ արգ՝
դու ինձ զիւրդ կարես յաղթել:» Եւ Պերո-
զի սաստկապէս զայրացեալ պատասխանի
արար հպարտութեամբ. Հեփթաղին եւ ասէ.
Թէ «զայս բաղմութիւն գնդին, զոր դուք
տեսանէք, կիսովս ընդ ձեզ կռուիմ եւ կո-
րուսանեմ: եւ կիսովս զհոզ տեղեացդ, ուր
դու լինիս, կրել տամ: ս'ր ի ծովն եւ ս'ր ի
փոսն, զոր հատին, լնում:» Եւ առ ան-
զգայութեան սրտին ո՛չ իմանայր թէ դիա-
կամբ ծառայից իւրոց լնելոյ է զփոսն, զոր
փորեաց ի կորուստ անձին իւրոյ եւ ամե-
նայն Արեաց աշխարհին: Եւ հասեալք առ
միմեանս եւ հարեալք ի դիմի կորեաւ ինքն
ամենայն որդւովքն իւրովք եւ աշխարհաւս
Եւ լուեալ զայս ամենայն ի դեսպանէն՝
հրաման տային զօրուսն եւ հասանէին յաշ-
խարհն Պարսից, բայց զկանայս Կամսարա-
կանացն թողեալ Նապհոյ անգէն ի Կողբեր-
դի՝ յանձն առնէր բերդակալին պատուիրե-
լով բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օ-
րինի քրիստոնէից:
Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ եկեալ
այնուհետեւ ի Վազարշապատ քաղաք հան-
դերձ սղջախօրհուրդ եւ աննենդ ուխտա-

պահ նախարարօքն Հայոց՝ կատարէր զսո-
վորական ուխտս եւ զպատարագս ի սուրբ
եկեղեցւոջն Աթուղիկէի, զոր նորոգեաց
մեծապայծառ շքեղութեամբ՝ զհնայեալ գործ-
նախնեացն իւրոց, եւ անտ՛ի չուեալ յոս-
տանն Գուին մտանէին, եւ դադարեալ անդ
աւուրս սպասէին եւ ակն ունէին հրամանի
առաջնորդութեանն Քրիստոսի:

Խ.

Հայկ Գիւլցազն.

Առաւօտ վարդակարմիր տեղ ի վերայ տեղայր լե-
րանց
Ընդ շաւիղս արեգական վաղայարոյց կարապետեալ
Թօթափեալ այն ինչ զքուն հովիւք զխաշներն կը-
թէին,
Հնչեն գաւիթք ի բրնձին մատաղ որթուց և զուա-
րակաց
Գառանց և ուլուց ի հոտ կաթին փափագելոց,
Վահան Հայկին ըսկըսաւ նորանշան թըրթոնել թըն-
դիւք,
Սոչ ասնել զօրավարաց գընդիցն ի չու պատերազմի.
Զիոց խըրխինջք՝ դափր ոտից զերկին զերկիր դը-
ղրգէին,

Խնդագին ողջունելոյ զզուարթարար ծագումն այ-
գուն,

Եւ զմարտին գուշակ նշանարի ոգւոցն եռանդնասէր,
Հասակ իւրաքանչիւր վառէր զզէն իւր և զզարդ-
Ըզգենոյր և դիւցաղնըն թորգոմեան զիւր կուռ
վառուած.

Ի ներքոյ՝ վերտ վտաւակ, հըմուտ ձեռաց գործ
մօրն Հայոց

Ի մաստնոյն յարուեստ ճարտար ի նոյեմայ հան-
ճարեղին.

Պատեանք պղնձածոյլք բաղկաց՝ բարձից՝ հարուստ
լանջաց,

Գօտի ոսկէղէն բազմաքանդակ ընդ մէջս հզօր,

Երկսայրի պողովատիկ երախակալ ոսկւով յազգեր,
Որ զբազում էր սկայից պատառեալ սիրտ՝ կառա-
փըն հարեալ.

Ասպար մեծ պղնձակերտ եօթնտակեան բրդանման,

Ի ներքուստ երկկուղ կաշի, կրկին երկաթ, պղինձ
երեք,

Ի ոսկեշող պօրտ ուռուցիկ կումբ ի միջին շեշտեայ
ի սլաք

Զոր կորովին խոռ բարձեալ բերէր ի տիպ լուսնի
փայլուն,

Արկաննել ուսընդանութ յարծաթի լար յաջմէ ի
ձախ.

Պապարճք համակ արծաթիք ոսկեպաճոյճ յահեկէ
յաջ,

Պուռ հոծեալ լի մահարբեր նետիւք արեան ծարա-
ւելովք,

Սոսկալեօք ունկան բըռանց, ևս առաւել գաժան
սրտից:

Եւ աղեղն զրկալիւր յերկրէ ցգագաթնըն լայնալիճ,
Յարծաթոյ կարակնացեալ կաղմ ի ճայթումն պինդ
լարին:

Գարգամանակ՝ ահեղ ցըցունք ի նկաբէն թուուցեալ
թևոց:

Եւ ագի ձիոյ կարմիր յետկոյս սփռեալ գէսք վար
սամին:

Հացի հաստ ինընկանգնեան սլաքեալ յերկթիղ
տէգ նիղակի:

Եւ մեծ զուսովքն ընծենի թաւ, խարտիշահեր,
գեղեցկախայտ:

Ի վրանէն ոստչի ահեղ, պատին որդիքն և մտերիմք
Խումբ հետի դրօշու դրօշու գնդին առ մէն մի զօ-
րավար:

Այրուծին աշտանակէ ջոլիւր առեալ կաղմ ի
կարգին:

Ի խլրտել արանց ձիոց եռայր զեռայր մարգըն
Հարքայ:
Հ. Ա. Բ-ը-ր-ո-ն-ի:

ԼԹ.

Հ ա շ տ ու թ իւ լ ն:

„Բախեցէք ևւ բացցի ձեզ. խնդրեցէք
եւ ապցի,“

*Եւ լուեալ Հաղարաւուխտոյ յաշխարհին
Վրաց զսպանումն Պերոզլի տարակուսէր

յանձն իւր եւ հասեալ ի դուռն՝ ժողովին առ նմա մնացորդք Արեադ աւագանւոյն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ թէ զո՞ արժանի թագաւորութեան նմանեցուցանել կարասցեն. հաստատէին միաբանութեամբ զիրսն ի վերայ Վաղարշու:*) սր էր եղբայր թագաւորին Պերողի եւ եղեալ վկայութիւնս բազմեցուցանէին զնա ի գահու թագաւորութեանն Պարսից:

Խորհուրդ ի մէջ առեալ այնուհետեւ Հաղարաւուխտոյ միաբանութեամբ աւագանւոյն յերկրորդումն աւուր թագաւորութեանն Վաղարշու՝ խօսէր առաջի թագաւորին՝ «նախ առաջին՝ որպէս մեծ աշխարհն Հայոց ի ձեր ծառայութենէ ի բայ կացեալ են, եւ այրն որ ի չճանաչելոյ զպիտանաւորութիւն նորա Պերող կորուսեալ եհան յԱրեադ ծառայութենէ զայնպիսի աշխարհ, սրբան ինձ առնէ մնաաք, գիտեն ամենեքեան. եւ Շապուհ Միհրան, թէ լսել կամիք, դոյն իսկ ասէ ձեզ»:

Հարցեալ զՄիհրան Շապուհ զգործոյն Հայոց եւ լուեալ կարգեալ բանս ի Միհրանայ Շապհոյ, ի Հաղարաւուխտոյ եւ այլ

*) Ըստ Սերէոսի «Վաւատ օրգի Պերողէ»:

ամենայն Արեաց աւագանւոյն՝ վաղվաղակի Նիխոր զՎշնասպազատ զայր հեզ եւ մտացի եւ աշխարհաշէն բազում այրընտիր արամբ ի Հայս արձակէին. պատուիրէր նմա ինքն իսկ թագաւորն թէ «երթ ի Հայս եւ՝ որ ինչ օրինակաւ եւ է՝ ամենայն քաղցրութեամբ եւ սիրով ըստ կամացն Վահանայ եւ նորուն ընկերակցացն նուաճեալ զորեարն՝ յԱրեաց ծառայութիւն ած:»

Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ գաղարեալ ի գաւառին Հեր ի գեօղն Նուարսակ՝ առաքեաց զպատգամաւորս առ Վահան զՇապուհ խորհրդեան գպիր եւ Միհրովշնասպ ձուարշացի որովք տայր գիտել թէ «հրովարտակ ունիմ առ ձեզ ի թագաւորէն Վաղարշու նուաճել զձեզ խաղաղութեամբ: Արգ՝ արիք եկայք եւ լուարո՛ւք. եւ որպէս է ձեզ հաճոյ եւ խորհիք՝ ընտրեցէք որ բարին է:»

Եւ Վահանայ լուեալ զայս ամենայն բան՝ ժողովէր առ ինքն զամենայն հաւատարիմ ուխտապահացն գունդ եւ հրամայէր եկելոցն ի Նիխորոյ ասել առաջի ամենեցուն զբանս թագաւորին Վաղարշու եւ ասէր ցպատգամաւորսն առ վաղիւն առնել նոցա պատասխա-

նի: Եւ ի վաղիւն խորհեալ նախ ընդ մի-
մեանս, սկսաւ խօսել Մամիկոնեանն եւ առնել
պատասխանի բանիցն Նիխորոյ: «Մեր ա-
պրտամբութեան իրացն բազում են բանք
եւ կարեւոր. եւ չէ հնար գրով վճարել կամ
պատգամաւ. բայց երիս բանս ասեմ ձեզ.
Թէ այս երից բանիցս պատասխանի առնէ,
որպէս ես կամիմ: եւ կարէ տալ մեզ գրով
եւ կնքով թագաւորին: զամենայն զոր ինչ
ասէք, զպատեհն եւ զարժանն առնեմք եւ
բանի ձերոյ լսեմք, որպէս եւ նախնիքն մեր
լուան եւ եթէ ոչ հաւանին յանձն առնուլ
եւ խտանան, ելցո՛ւք ըստ աշխարհ եւ կո-
րիցո՛ւք եւ խնդու՞թեամք մեռցո՛ւք, այլ
պարսկի առն երկիր ոչ պագցուք:»

«Նախ առաջին՝ եթէ զհայրենի եւ զքնիկ
օրէնս մեր ի մեզ թողուք. եւ զհայ այր զոք
մի մոգ առնէք. եւ ումեք յաղագո մո-
գութեան գահ եւ պատիւ չտայք. եւ զկրա-
կարանն յաշխարհէս ի բաց տանիք. եւ զե-
կեղեցւոյ թշնամանս յազտեղի եւ յանպի-
տան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ
հատէ մեզ չտայք տեսանել:

Երկրորդ՝ զմարդ ոչ իշխանաբար ճանա-
չէք այլ իրաւաբար գիտել զլաւն եւ զվատ-

Թարն, ընտրել զպիտանին եւ զանպիտանն, իմանալ զտոհմիկն եւ զանտոհմիկ, ունել առ լաւսն զպատուականն եւ զբաջն եւ զօգտակարն, սիրել զվաստակաւորսն եւ ատել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս եւ ի խորհուրդս առնել. եւ զանմիտսն ո՛չ մօտեցուցանել, այլ եւ ի հրապարակէ եւս հալածել:

Եւ երրորդ՝ որ տէրն է Արեւաց եւ աշխարհի Թագաւոր՝ կամիմք, զի ինքն տեսցէ իւրովք աչօք եւ ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք եւ ինքն գիտասցէ զմարդ լաւ եւ զանլաւ: Թագաւոր, որ իւրովք առողջ աչօքն հայի եւ աննախանձ լսողութեամբ լսէ եւ արդար բանիւ խօսի ընդ իւր ծառայս, կենդանացեալ ծառայքն օր քան զօր ամեցուցանել ջանան զբարին, որպէս աշխարհ շինի եւ տէրն պայծառանայ:

Արդ՝ եթէ զայդ այդպէս կարէք խոստանալ, զխոստացեալսն գրով եւ կնքով հաստատեալ տայք ցմեզ, ապա կոչեա՛ եւ գամք կամաւ եւ լսեմք բանից ձերոց եւ հրամանի Թագաւորին հաւանիմք, զոր ինչ ասէ:»

Եւ խօսեցեալ զայս ամենայն ընդ Շապհոյ խորհրդեան զպրի եւ ընդ Միհրվշնասպայ

Ճուարշացւոյ ուղարկեաց զնոսա. առաքեաց
եւ յիւր ուխտակցացն զՅաշկուր Արծրունի
եւ զՍահակ Կամարականն՝ զերանելւոյ զԱր-
շաւրայ զորդի եւ զՎասալուրտ Կարքային
եւ զԱռաւիան Աղբիւրկացի եւ զՊաճոկի մարդ-
պետական գնդէն:

Եւ տեսեալ Նիխորոյ զՀայերն, որ չոքան
առ նա ի Վահանայ՝ ուրախացաւ. եւ հրա-
ման տուեալ ընթրեացն ընկալաւ զնոսա
բաղում գոհութեամբ եւ յոյժ սիրով՝ յիշե-
լով հանապազ ըստ ամենայն բաժակի զքաջ
Մամիկոնեանն Վահան: Եւ ընդ առաւօտն
ժողովեցան ամենայն ատեանն Պարսկաց ա-
ռաջի Նիխորոյ՝ աստուածուրաց մարդիկն
եւ պատգաւարքն ի Նիխորոյ եւ հայ նա-
խարարքն. զպատգամն Վահանայ առաջի
ամենայն ատենին յայտնապէս լուեալ Նի-
խորոյ եւ խնդալից եղեալ գրէր նամակ առ
Վահան օրինակ զայս. «Լուայ, ասէ, զա-
մենայն խօսեցեալսն քո ի պատգամաւորա-
ցըն. արդ՝ արի՛ ե՛կ առ իս վստահութեամբ
եւ զամենայն խնդիրս քո եւ այլ ինչ զոր
դու ասես՝ ուխտեալ է Արեաց տեառնն եւ
ամենայն Արեաց աւագանւոյն տալ լիով եւ
կատարել:» Եւ զնախարարսն, որ եկեալ էին

ի Վահանայ՝ սրտուռեալ արձակէր ընդ պատգամաւորս իւր:

Եւ պատգամաւորացն առ Վահան մատուցեալ զնամակն Նիխորոյ ստիպով հաւանեցուցանէին նմա երթալ:

Չուեալ այնուհետեւ դօրաւարին Հայոց Վահանայ ամենայն ուխտապահօք եւ բազում գնդաւ՝ երթային ի գաւառն Արտազ ի գեօղն Եղինդ. գաղարէր անգ ինքն եւ որ էին ընդ նմա եւ առաքէր առ Նիխոր եւ զիւր եկն տայր գիտել նմա. եւ ասէր ցՆիխոր. «արդ՝ եթէ թուի քեզ գալ իմ եւ տեսանել զքեզ՝ տուր ամբի առ իս արս աւագս՝ Արիս յականաւոր տոհմաց, որ եկեալ կացցեն աստ առ իմ որեար մինչեւ եկեալ ես տեսից զքեզ եւ խօսեցեալ իմ եւ քո լուիցուք ի միմեանց զոր ինչ ի դէպն թուի մեզ առնել:»

Եւ Նիխորոյ լուեալ զեկն եւ զկամս Վահանայ՝ վաղվաղակի տայր տանել ցկամարականն տէրն Նիրակայ Ներսէս՝ Բազէ զԱտրպայական Նահօրապ եւ զՎեհիկհնամ զՀայոց հազարապետ եւ զՆերշապուհ զՄիհրանայ զեղբայր եւ զհինգ եւս այր աւագ Պարսիկս:

Եւ Վահանայ տեսեալ զաւագորեարն ըն-

դռնէր զնոսա խնդութեամբ եւ ի միասին
ուրախացեալք այն օր ի վաղիւն թողոյր
զութեսին զնոսա առ իւր հաւատարիմ՝ արս
եւ ինքն չուեալ գնդաւ եւ կազմութեամբ
գնայր առ Նիխոր. մերձեալք ի գիւղն, ուր
Նիխոր էր, հրամայէր զօրուն վառել ըստ
օրինի պատրաստութեան պատերազմի. տայր
հրաման Վահան հնչեցուցանել զիողս պա-
տերազմականս, յօրմանէ՛ զարհօրեալք արք,
զօրուն Նիխորոյ՝ կարծէին խաբէութեամբ
խնասել զնոսա եկն Վահան. եւ Նիխոր ա-
ռաքեալ ընդ առաջ նորա արս աւագս՝ տայր
ասել զՄամիկոնեանն, եթէ՛ « ոչ ըստ կարգի
Արեաց առնես դու զայդ, այլ նորոգ իմն
ձեւանաս, քանզի ի չուի փողով յԱրեաց
բանակ սպարապետն միայն Արեաց իշխէ
մտանել եւ այլ ոք զայդ համարձակութիւն
ի Պարսիկս ոչ իշխէ առնել: » Եւ Վահանայ
պատասխանի տուեալ ասէր. « Նախ՝ արա՛
ղիս Արեաց տեառն ծառայ, ասրա եւ առանց
ի քէն իսկ սուտանելոյ թուի թէ եւ ես իսկ
գիտեմ զԱրեաց աշխարհի զկարգ եւ զար-
ժանն: » Ապա ինքն իսկ Վահան եկեալ տե-
սանէր զնա զՆիխոր յատենի ժամու, վասն
զի ընդ ծագել արեւուն եկն Մամիկոնեանն

առ Նիխոր: Եւ Նիխորոյ տեսեալ զՄամի-
կոնեանն Վահան եւ զուխտակիցոն ընդ
նմա՝ տայր զողջոյն զԱրեաց տեառնն Վա-
ղարշու եւ զամենայն աւագանւոյն: Եւ լո-
ւեալ Վահանայ զողջոյն Արեաց տեառնն եւ
եւ դրան աւագանւոյն շնորհակալութեամբ
ընդունէր: Հրաման տուեալ Նիխորոյ զամե-
նայն արօ զօրուն Վահանայ ի ներքս թո-
ղուլ, նոյնպէս եւ աւագ պարսիկ որեարոյ ի
ներքըս կալ յատենին հրամայէր եւ սկսանէր
խօսել ընդ Վահանայ եւ ասէր. «Քործ պա-
տերազմի քաջութեամբ, եւս առաւել խոհա-
կանութեամբ եւ իմաստիւք յճարի. դու
զերկոսեանն զայդ ի քում անձին լիով ե-
տուր տեսանել ամենայն Արեաց աշխարհի
եւ ճանաչել. քանզի զքաջութիւն ցուցեր
սակաւ արամբք կռուելով ընդ բազումս եւ
զիմաստութիւն յայտ արարեր գիտելով զժամ
կռուոյն եւ զտեղի տալոյ: Զի եթէ ոչ եր-
կու այդ իրք ի քեզ լի եղեալ էին, զիա՞րդ
հնար լինէր քեզ այդչափ կարի սակաւ ար-
ամբք կալ ընդդէմ այնչափ անթիւ բազմու-
թեան պատերազմոց որերոյ եւ երբեմն մե-
ծապէս յաղթել եւ երբեմն զարհուրեցուցա-
նել եւ աշխատել: Յաղագս որոյ՝ զմտաւ ա-

Տեալ իմ զքո այդ պիսի արարուած եւ զմտա-
ւորութիւն՝ կարի քաջ ճանաչեմ զամենայն
պատասխանիս, զոր առնելոյ ես դու մեզ
ամենայն բանի զոր լսես ի մէնջ: Ասան զի
թէ զապտամբութենէդ քու մէջ հարցանեմք
թէ զիւրդ իշխեցեր խորհել՝ թո՛ղ թէ առնել՝
պատասխանի տուեալ ասես թէ՛ «չճանաչո-
ղութիւնն Պերողի բռնադատեաց զիս մեռն-
նել:» Եւ ոչ որ յԱրեաց կարէ՛ քեզ մեղադիր
լինել: Որ այժմ Արեաց տէրն է եւ ամենայն
աւագանին զայդ եւեթ խօսին հանապազ
յիշելով զՊերողի անհաւան եւ զամբարհա-
ւած զբարոն: Դու թէ հաւանեալ նուաճիս
եւ բնիկ քո նախնեաց տեառն ծառայութիւն
առնես եւ որ ինչ վատթարն եղեւ ի մէնջ
եւ ի ձէնջ մոռանաս եւ ի բայ թողուս, աս-
տէն ի Հայս կաս, մինչեւ թագաւորն կնքէ
եւ տայ բերել առ քեզ, եւ եկեալ բարեաւ
առ տէրն Արեաց զամենայն որ ինչ բարի
եւ արժան է եւ քում անձինդ եւ որում
դու կամիս՝ տայ սիրով եւ կամաւ եւ կատարէ:»

Եւ լուեալ Ահհանայ տայր պատասխանի
եւ ասէր. «Յորժամ զիշխանս բարեսէրս տայ
եւ լաւածանօթս եւ աշխարհաշէնս՝ անդէն
եւ անդ արժան է նուազամտին գիտել զբա-

քերարու թեանն Աստուծոյ այցելութիւն: Տեսանեմք զքեզ կամաւոր բարւոյ եւ սիրիչ-խակ վասն Պերողի զոր ասացեր անընտրող մտօք ունելով զԾառայս, բաւական լիցի քոյ տեառն բանն, եւ ես գոհանամ զԱստուծոյ, զի զիս անաշխատ պահեցէք յառնելոյ զըստ հարցման քո զպատասխանիսն: Իմ թէպէտ էր ամենայն տրտունջ զՊերողէ, որպէս հանապազ խարէին զնա արք ատեցեալք յամենայն սրբասէր մարդկանէ, փախտտականք յաշխարհէն ըստ ազտեղի գործոց իւրեանց, լեռնախոյսք, աւագակապեօք, արիւնապարօք, հացկատակք, բոնորսողք, խարբբայք, շաղակրատք, անյարուչք, վատատոհմակք. եւ գային անկանէին ի մոխիրն, եւ ձեր տուեալ զխնդիրն ուղարկէիք պարգեւելով գահ եւ պատիւ եւ զտունս եւ զկեանս եւ զմեծութիւնս. եւ այնպիսի խարբբայ մարդկան ծանուցեալ թէ ոչ իմաստիւ եւ քաջութեամբ կեցեալ եւ մեծացեալ, այլ սուտ վաճառականութեանն մոխրով, զնոյն փութային եւ որդւոցն իւրեանց ուսուցանել. վասն որոյ բարձեալ էր յաշխարհէն Հացոյ եւ կորուսեալ վաստակք եւ միտք, քաջութիւն, տոհմականութիւն, արդարութիւն. եւ ձեր Արեայ տեսանելով

դայն ամենայն եւ չճանուցեալ թէ՛ չեն ուս-
եալ ինչ՝ չգիտեն՝ չեն մեղադրելի՛, ամենայն
վատաց եւ յետնելոց զՀայս ածէիք օրինակ՝
նախ Ասորոց, ապա լքելոց, ապա լուծելոց,
ապա անգամալուծաց: Ար նոցա իսկ նման
մարդ էր, ձեր խարող հայկատակաց ջոկն էր
եւ ոչ կորացեալ մտանէր ընդ գետին. վասն
նոցա եւ խնդութիւն եւս թուէր այնպիսի
լուրն: Այլ որ մարդ էր եւ ամօթ կայր ի
սրտի եւ զայնպիսի բանս յԱրեաց տեառնէն
լսէր, ոչ միայն միանգամ եւ երկիցս եւեթ,
այլ թէ եւ տասն անգամ կեայր եւ հանա-
պաղ զնոյն լսէր, տասն անգամ արժանի
էր մեռանել: Վասն որոյ եւ մեք իբրեւ զխոր-
հուրդս զայս իշխեցաք խորհել, թէպէտ ան-
ծաք զմտաւ երթալ ըստ աշխարհ ելանել եւ
կորնչիլ ճանաչելով թէ մեք առաջի այնչափ
բազմութեան զօրաց ո՛չ կարեմք կալ. բայց
ապա՛ զայս անծաք զմտաւ՝ թէ գաղտ բնաւ զար-
հուրեալ գնամք առաւել եւս ստուգապէս
հաստատեալ ժառանգեմք զանուն վատու-
թեանն որ կայր ի վերայ մեր, թէ մարդիկ,
որ այնպէս յետին եւ անպիտան էին յիրաւի
կորեան եւ անհետ եղեալ չերեւէին ուրեք-
արդ՝ ընտրեցաք նախ ճանուցանել զանձինս

եւ ապա կամ մեռանել եւ կամ կորնչել Զայս նշան մի տամ ձեզ եւ փորձեցէք. եւ եւ զորեարն զայն, որ գամ մի Պերողի յիւրում թագաւորութեանն մագութեամբ տէր է արարեալ եւ այժմ գահ ունին եւ պատիւ եւ յիւրաքանչիւր գաւառի իշխան են եւ ձիոյ տէր են եւ զինու եւ գնդի, հրաման տո՛ւք, զի ժողովեացին միաբան ամենայն իւրեանց այրուծիով եւ մեք եւ սոյն արք թուով, զոր դուք գիտէք, որոց ո՛չ գոյ ո՛չ տուն եւ ոչ ծառայ, ոչ գունդ եւ ո՛չ տանուտէրութիւն, եւ դուք որ Արիք էք, զձեր օգնութիւն վայր մի ի բաց կալայք եւ զաշխարհս Հայոց ի մեզ եւ ի նոսա՛ թողէք եւ որ ոք կարասցէ ի միւսմէն հանել՝ նմա՛ տաջիք եւ ձեզ ծառայութիւն արասցէ:

Եւ արդ՛ լռել զօգուտն բազմաց եւ չասել անհնար է. եւ քանզի յազագս մեծի աշխարհի են բանքս իմ, որ զանձինս ի մահ եղաք եւ յԱրեաց տեառնէն ի բաց կացաք, զայդ երիսս ինչ ի ձեռն պատգամաւորացն գրեցի առ քեզ. մեզ այդ խնդիրք միայն պիտին եւ շնորհեցէք գրով եւ կնքով ի թագաւորէն, եւ մեր բնիկ տեարք էք եւ մեք ձեր բնիկ ծառայք. եւ զյանցումն, զոր ի

բռնութենէ յանցանել հաուք, թողութիւն արարեալ շնորհեցէք մեզ:»

Եւ Նիխորոյ լուեալ զայսպիսի կարգումն բանիցն ի Վահանայ՝ ասաց առաջիատենին՝ թէ «համարձակապէս եւ արդար խօսք Վահանայ եւ նուաճմանս աւետիք մխիթարեալ ուրախացուցին զիս:» Եւ այն օր հրամայէր Վահանայ առ նմա ուրախանալ ամենայն ուխտակցօքն եւ զուխտանենգսն եւ զուրացօղսն հանին արտաքոյ ընթրեացն ամօթալիցս: Եւ ի վաղիւն ժողովեալ ամենայն բազմութիւն մարդկոցն ի հրապարկն՝ հրաման տայր Նիխոր մինչդեռ ինքն առանձինն էր զՄամիկոնեանն Վահան տանել ի ներքս ի սենեակ՝ եւ խօսեցեալ ըստ ժամուն ընդ նմա միայն ընդ միայն զբազում ժամս զպէտս կարեւոր իրաց ահիարհի՝ գային երկօրեան ի միասին ի տուն ատենին: Հրաման տայր Նիխոր ամենայն եկելոցն ընդ Վահանայ նախարարաց եւ ռամկաց եւ արանց պարսիկք աւագաց գալ առ նոսա յատեանն. բայց զարսն որ զինքեանս հաւատարիմս Պարսկացն կացուցանէին՝ հրաման առեալ նուիրակացն եւ ոչ ի գուրսն մօտել տային: Եւ էր այնուհետեւ տեսանել ի վերայ երե-

սաց մխրապաշտացն նոյն կերպարան մոխրոյն իջեալ լի ամօթալից ձաղանօք. եւ էին գոյնք ամենեղուն արդար եւ ծիւրեալք, ծընկեալք, երիթաղեալք. եւ ցանկային բազում գնոց առնուլ թէ գոյր հնար զապստամբութեանն անուն եւ ոչ ոք տայր նոցա. վասն զի որ ոք յայնպիսի անծանօթիցն կամէր մտանել յատեանն՝ ասէր ցնուիրակսն թէ յապստամբացն գնդէն եմ:

Եւ երկրորդեալ յատենին զնոյն բանս Մամիկոնենին Վահանայ՝ սկսանէր միւսանգամ խօսել ընդ Նիխորոյ եւ ասէր. «զոր ինչ խնդրեցաք ի քէն պստգամաւորօք եւ գրելուքն՝ երէկ եւ այսօր դէմ յանդիման խօսեցայ ընդ քեզ. դու հրամանաւ Արեաց տեառնն գրով եւ կնքով խոստացար տալ մեզ, առանց որոյ անհնար է կեալ մեզ եւ ծառայութիւն առնել ձեզ: Հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մագութեան եւ ատրուշանայ յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զպաշտօն կնքով թագաւորին հաստատեալ մեզ, եւ այլ զոր ինչ գրեալ է ի նամակին, ոչ ինչ է պիտոյ բազմաբանել առաջի քոյ. յաղագս գահու եւ պատուոյ եւ

չքեզութեան հայելով յիւրաքանչիւր ուրւոք
վատտակս տաջիք անհոգութեամբ եւ մի
գրկիցէք:»

Զայս ամենայն Նիխոր ախորժելով յանձն
առնոյր. խնդրէր ի Վահանայ զբնիկ Հայոց
զայրուծին. «կազմեա՛ ասէ՛, փութով եւ
արձակեա՛ ի դուռն. քանզի Զարեհ որդի Պե-
րոյի բնագիմացեալ Արեաց արարուածի՛
գուռնդն դեռ կազմէր ի կորուստ անձին իւրոյ:»
Եւ հրատարեալք ի միմեանց չուէին խաղա-
ղութեամբ Նիխոր առ թագաւորն ի դուռն
եւ զօրավարն Հայոց ի Գուին:

Եւ կազմեալ Վահանայ զայրեւծին Հայոց
արձակէր ի գուռն ի ձեռն Վրենայ Վա-
նանդացւոյ. արձակէր եւ զիւր եղբօրորդի,
զորդին նահատակին Վասակայ, զԳրիգոր:
Որոց հասեալ ի գործոյ պատերազմին եւ հար-
եալք ի գիմի միմեանց գուռնքն երկոքեան,
գուռնդն Զարեհի փախստական լինէին: Անդ
սեպուհն Մամիկոնէից Գրիգոր ցուցեալ մեծ
քաջութիւն յայտնի լինէր զօրավարին եւ
զօրացն ամենեցուն:

Եւ հասեալք յեզր գետոյն զկարմուրջն
Արտաշատու գտին աւերեալ եւ տեղիս անցի
ոչ գտանէին. իսկ քաջ զօրավարն Վահան

մերձեալ ի տեղի մի յեզր դեառոյն եւ տեառ-
նագրեալ զինքն նշանաւ խաչին՝ իջանէր ի
գեան եւ որպէս ընդ ոյժ տեղի ծանծաղ ան-
յանէր խաղաղութեամբ ընդ ջուրսն՝ եւ տե-
ղին ամենայն գնդին լինէր ճանապարհ ան-
ցից անհոգութեամբ։ Եւ ապա մտեալ յոս-
տանն ի Դուին եւ զշնորհակալութեան զպա-
տարագն մատուցեալ՝ նախ զաղքատացն
ողորմածութեամբ ըստ սովորութեանն կա-
տարեալ զտուրս՝ ուրախանային։ Եւ յետ
սակաւ աւուրյ ժողովեալ զայրեւձին Հայոց
գնայր առ թագաւորն Վաղարշ։

ԽԱ.

Մարդպանութիւն Վահանայ։

„Եւ ազում ինչ է որբութիւն սատար լի-
նել անսորութեան, որպէս ազնիւ գիտու-
թեան եւ սէր սուրբ միաբան օգտից։“

*Եւ լուեալ թագաւորին եւ ամենայն Ա-
րեաց աւագանւոյն զերթոն Վահանայ ի
գուռն՝ վաղվաղակի ժամ արարեալ յան-
գիման լինէր Վահան թագաւորին։

Վաղարշու զՄամիկոնենին Վահանայ հար-

ցեալ զողջոյն ոչինչ աւելի քան զայն հարցանէր այն օր. եւ վաղիւն լինէր խորան մեծ լցեալ սաստիկ որերով:

Սկսանէր խօսել Վաղարշ ընդ Վահանայ «լուաք» ասէ, լիով զամենայն խօսեցեալսն քոյ ընդ Նիխորոյ, զոր ինչ պատգամաւորօք, զոր ինչ նամակաւ եւ զոր ինչ դէմ յանդիման: Պերողի ամբարտաւանութիւն, եթէ զքեզ միայն էր կորուսեալ յԱրեաց՝ թեթեւ ինչ էր վնասն. ծառայ մի կորնչէիր, որում թերեւս եւ փոխանակ գտանէր. բայց նա Պերող անթիւ բազմութիւն լաւ որերոյ կորոյս, որոց այսօր փոխանակ չիք. արդ՝ դու այսօր հարցման արժանի էիր եւ պատուհասի եւ չարաչար մահու, բայց իբրեւ այլ է պատճառ ամենայն գործիցդ, զոր դու գործեցեր, զքեզ պատուհասել օրէնք մեր չհրամայեն. քանզի զայդ գործ զոր դուդ կարացեր գործել, առ Պերողի արհամարհոտ եւ կամակոր բարուցն բազումք խորհէին յԱրիս գործել, բայց չեղեն ձեռնհաս, զի չկարացին զանձինս ի մահ տալ այդպէս աներկիւղ, որպէս դուքդ ետուք: Դ՛ուք բնաւ առ ոչինչ համարելով զայս աշխարհ՝ քաջաբար մեռան, որք մեռանն, եւ եւս առա-

ւել քաջարար կեցայք, որ ապրեցայքդ եւ ի միջի էք: Երանի՛ թէ՛ եւ այլ որերոյն՝ զորս կորոյս Պերող, կարացեալ էր առնել զայդ պիսի քաջասրտութիւն, թերեւս այսօր կենդանի էին իբրեւ զձեզդ եւ ի միջի առ մեզ:»

Պատասխանի տուեալ Աւհանայ առաջի ամենայն բազմութեանն ասէ. «խօսել առաջի Աստուծոյ եւ առաջի ձեր թագաւորաց երկայն բանիւք չէ արժան. քանզի ես զամենայն զխօսս մեր եւ զխնդիր եւ զհամարձակութիւն գործոյն ցուցի ի ձեռն Նիխորոյ գրով եւ կնքով: Դուք զմեզ հոգւովք հարկանէիք որում ո՛չ մեր նախնիքն եւ ո՛չ մեր առաջի չկարացաք կալ եւ հանապազ բողոքեմք, եթէ սուտ թուին մեզ օրէնքդ ձեր, մի բռնագատէք զմեզ թշնամանել զոր կամաւ խորհրդով պատուել ոչ կարեմք. քանզի օրէնք մեր զսրբութիւն խնդրեն եւ զամենայն աղտեղութիւն, որով հոգիք մարդոյ կորնչին, չառնուն յանձն եւ չկամին եւ տերանց հրամայեն ծառայել եւ հնազանդ լինել որպէս Աստուծոյ: Աղէ ցուցէ՛ք այր մի՛ որ պատուեալ են վասն պիտոյութեան կամ ի կռուի

վաստակ եւ գործ ցուցանելոյ. զազտեղի գործս նոցա եւ զմահապարտութիւն յայտնապէս գիտեն գաւառակիցք նորա եւ այլ մարդիկք աշխարհին Հայոց. կրտսեր շինականք աշխարհին Հայոց հաց գարշէին ուտել ընդ նոսա եւ կամ բնաւ ի մօտ իսկ երթալ առ նոսա: Գային ի ձէնջ խաբէութեամբ զձեր օրէնսդ ունէին եւ ըստ կամի ազտեղեալ զկրակն՝ զձեզ առ ամսիտս ունէին:

Յաղագս որոյ համարձակապէս առաջի ձեր ասեմ այսօր՝ ի բաց բարձէք զխաբէութեան զվաճառդ զայդ յաշխարհէն Հայոց: Գուք ի մէնջ որպէս ի ծառայից զձեր տերանց զպատիւն խնդրեցէք, զգործ ըզվաստակ եւ զհպատակութիւն. եւ աստուածաբար ըստ իւրաքանչիւր վաստակոց զարժանն հատուցէք: Եւ զխնդիրդ զայդ որպէս օրէնքն են թագաւորաց գրով եւ կնքով մեզ հաստատուն արարէք եւ ի մէնջ որպէս ի ծառայ որերոց գործ խնդրեցէք եւ հպատակութիւն: Պատասխանի տուեալ Վազարշու ասէր. «Զամենայն զոր ինչ խօսեցաւ Վահանն տուեալ եղիցի ձեզ մեր գրով եւ կնքով մինչեւ յաւիտեանս: Եւ զգործս ասպտամբութեանդ՝ զոր ի բռնութենէն

Պերողի եւ ս'չի ձեր կամաց գործեցէք՝ թողեալ իցէ ձեզ այսօր:»

Եւ արձակեցին զատեանն. իսկ ի վաղիւն խորհեալ տալ Վահանայ զտէրութիւն Մամիկոնէից եւ զսպարապետութիւն Հայոց՝ բազմեցուցանէին զնա զՎահան ի գահու տէրութեան Մամիկոնենից տուեալ ցնա ըստ օրինի նախնեաց իւրոց եւ զսպարապետութիւն Հայոց աշխարհին: Շնորհէին եւ այլոց ուխտապահ նախարարացն Հայոց որ ինչէին պատշաճ ըստ անձին արժանաւորութեան:

Եւ հրաժարեալ ի թագաւորէն Արեաց եւ յամենայն դրանն աւագանւոյն հարցանէր Վաղարշ եւ ասէր. «Վահան սպարապետ Հայոց գո՞հ ես զմէնջ. թէ պիտի եւ այլ եւս ինչ՝ ասա:» Եւ Վահանայ պատասխանի տուեալ ասէր. «զոր ինչ ձեր բարերարութիւնդ առ մեզ արար՝ Աստուածն՝ որ ամենեցուն արարիչն է՝ նմա միայն հնար եւ վայելուչ էր առնել՝ քանզի զյնասն թողէք՝ գահ եւ պատիւ տուեալ մեծարեցէք՝ զգլորեալ եւ զկորուսեալ աշխարհ մի գտեալ կանգնեցէք. բայց որովհետեւ հարցէք՝ որպէս եղէք կենդանացուցիչ մեռելութեանս

իմոյ, կամէի թէ զբովանդակ անձնս յարու-
ցեալ էր եւ ո՛չ զկէսս, մեռեալ տեսանեմ
դեռ:» Եւ Վաղարշու հարցեալ ասէր «Ծա-
նո՛ մեզ զպէտս բանիդ զի գիտասցո՛ւք:»
Եւ Վահանայ ասացեալ զի «Թէ էր շնորհել
զտանուտէրութիւնն Կամսարականին, ապա
բովանդակապէտ տեսանէք զմեռելութիւն
ամենայն անդամոցս կենդանացեալ:» Եւ
Վաղարշու պատասխանի արարեալ «յազագա
ոչ կարի տրտմեցուցանելոյ զքեզ ի ժամուս,
զի նախ եւ առաջին զայդ պարգեւ խնդրե-
ցեր ի մէնջ, եղիցի վասն քո տուեալ զտէրու-
թիւն Կամսարականին: Բայց դու այժմու ի
մէնջ պարգեւիդ գոհ լե՛ր եւ ջանա ամե-
նայն ուժով տիրասէր լինել յայսմ հետէ
եւ արդարամիտ եւ աշխարհաշէն: Եւ ե՛րթ
բարեաւ ի քո ընտանիս եւ յաշխարհն եւ
հասելոյ երբէք ի մէնջ հրամանի կազմ կաց
եւ պատրաստ:»

Եւ եկեալ տէրն Մամիկոնէից Վահան յաշ-
խէրհս Հայոց ամենայն ուխտապահ նախա-
րարօքն՝ ընդ յառաջ ելանէր սուրբ կաթու-
ղիկոսն Յոհան պատուական նշանաւ խա-
չին եւ սուրբ նշխարօք ճգնազգեաց նա-
հատակին Քրիզօրի եւ ողջունէր զնոսա

օրհնութեան համբուրիւ եւ ասէր ուրախա-
լից սրտիւ. «ցնծասցէ անձն իմ ի Տէր,
որ զճգնեալ որդւոց եկեղեցւոյ իւրոյ ջնջեաց
դքիրտն, հանգոյց զաշխատութիւնն, մաք-
րեաց զաղտ զինուցն, լուաց զոգիսն հա-
ւատարմաց ուխտապահութեան ջրովն եւ
զգեցոյց ամենեցուն հանդերձ փրկութեան
եւ պատմուծան ուրախութեան:» Եւ օրհնեալ
զամենեսեան նախ՝ գային ի Վաղարշապատ,
որ այժմ՝ անուանի Նոր քաղաք, եւ ըստ
սովորութեան իւրում սպարապետն Վահան
ուխտակից նախարարօքն կատարէին զուխտս
եւ զնուէրս ի սուրբ եկեղեցւոջն կաթուղի-
կէի եւ ապա՝ յիւրաքանչիւր տեղիս նահա-
տակելոց կուսանաց՝ հոգացեալ նախ զպէտս
աղքատացն: Քային միաբան ամենայն նա-
խարարքն Հայոց ցնծութեամբ սաղմոսիւք
եւ ճառիւք հոգեւոր վարդապետաց եկեղե-
ցւոյ սրբոյ:

Եւ կացեալ անդ աւուրս ապա գայր մտա-
նէր Վահան ամենայն բաղմութեամբն ի բուն
ոստանն ի Դուին Հայոց: *Եւ ժողովեաց
Վահան զհարկս աշխարհին Հայոց եւ շի-
նեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ
էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաք ի Դըւնի

եւ ի Մըզրայս եւ ի քաղուժ տեղիս աշխարհիս Հայոց: Եւ շինեալ զերկիրն նորագեաց վերատին *Թելագրութեամբ եւ խրատու սուրբ հայրապետին Յովհաննու Մանգակունւոյ:»

Յայնժամ գայ յերկիրս Հայոց մարզպան Անդեկան այր խելացի, մտադիր, իմաստաշայեաց, որ գիտէր ճանաչողութեամբ որոշել զիմաստունն յանմտէն եւ զլաւն ի վատթարէն, տեսեալ օր ըստ օրէ զիմաստից զառաջատեսութիւն, զարդարախոհութիւն, զաշխարհահոգութիւն, եւ զքաջութիւն սրտի Ահհանայ՝ տայր զիտել թագաւորին Աղարշու լիով զամենայն ճանապարհորդեալ յաշխարհէս Հայոց ինքն Անդեկանն ի գուռնն ասէ. «համարձակիմ առաջի ձեր ասել յայտնապէս թէ անդէպ է այլ մարզպան կացուցանել քանզի այլ մարզպան, որ երթայ ի յաշխարհն Հայոց յամս երկուս եւ երիս հազիւ կարէ ճանաչել նախ՝ զիրս աշխարհին զգիւրն եւ զգժուարն, ապա՝ զմարդիկ աշխարհին զլաւն եւ զվատթարն: Եւ յառն Ահհանայ ի լաւութիւն հայելով եւ յաճողակութիւն ի քաղուժ ժամուց խորհելով ի միտս իմ եւ

լաւ համարելով աշխարհին իրաց եւ արքունի՝ համարձակեցայ ասել՝ խորհել զարժանն եւ ասել։¹⁰

Եւ լուեալ զայս ամենայն յԱնդեկանայ թագաւորն Աաղարշ՝ վազվազակի հրամայէր հրովարտակ առնել ի Հայս եւ զտէրն Սամիկոնենից եւ զզօրավարն Հայոց մարզպան ի վերայ աշխարհին Հայոց կարգել։

Իսկ Աահան թէպէտ եւ զխանտաժութիւն հայ մարդկան ճանաչելով ծանրանայր ընդ իրս, այլ եւ ոչ ընդգիմանալ հրամանի թագաւորին իշխէր. եւ առեալ զհրովարտակն խնդրէր վազվազակի անդրուվար՝ երթալ ի տունն Աստուծոյ. լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին, գրոհ տուեալ առ հասարակ նախարարաց եւ ազատաց, ոստանկաց եւ ռամկաց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ ազայոց, այլ եւ հարսունք անգամ յառաքատաց՝ մոռացեալ առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարսնութեան՝ դիմեալ ընթանային յեկեղեցին, եւ ո՛չ բաւեալ ընդունել զամենեսեան տանն Աստուծոյ շնուին արտաքոյ սրահք եկեղեցւոյն եւ փողոցք եւ ամենայն տեղիք հրապարակացն շուրջանակի։ Եւ էր այն օր անյագ խնդութիւն

բարեսիրացն եւ տրտմութիւն անմխիթար՝
խօթամտացն եւ խարդախաց: Եւ սրբոյ կա-
թողիկոսին Յոհանու ցնծալից սրտիւ եկեալ
ի տեղի լսողոյ թեանն եւ տուեալ զխաղաղու-
թեան ողջոյնն ասէր. «Եկեղեցւոյ սիրի՛չք՝
Առաքելոցն որդիք, Քրիստոսի արեանն գինք,
մի՛ ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւզի
մարդկան. տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱս-
տուծոյն Աստուծոյ:»

«Ահա՛ սիրեցէք զեկեղեցիս եւ սիրեցայք
յեկեղեցւոյ. զթագաւորս քաղցրացոյց եկե-
ղեցի. զգազանս ընդելացոյց. զգայլս գա-
ռինս արար. զձեզ պայծառացոյց. զթշնա-
միս ճշմարտութեան ամաչեցոյց:»

«Այլ ես այսօր առ ցնծալ սրտիս եւ ուրա-
խանալ մտացս համբարձեալ զձեռս ի յեր-
կինս ազազակեմ: Օրհնեալ Տէ՛ր Աստուած,
որ ետ ինձ ի գաւակէ իմմէ նստել յաթոռ
իմ՝ եւ աչք իմ տեսանեն: Օրհնեալ
Տէ՛ր Աստուած, որ ետ ինձ տեսանել
զորդիս եկեղեցւոյս, որ ինձ հաւատացաւ,
պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի
Քրիստոսէ: Ա՛ւր են առանց Աստուծոյ գո-
ռողացեալքն. ո՞ր են առանց Աստուծոյ իշ-
խանացեալքն. ո՞ւր են արիւնահեղքն. ո՞ւր

են պոռնկասէրքն. ո՛ւր են եկեղեցւոյ թշնամանիչքն, առոտնհարուք օրինացն, սրբութեանն պղծիչք, շինիչք մոխրատանցն, մոռացողք ճշմարտութեանն, հայհոյողք արդարութեան. փախեա՛ն, երացա՛ն, ամաչեցի՛ն: Ո՞ տայր զգլուխս իմ ի ջուր եւ զաչս յաղբերս արտասուաց եւ նստեալ լայի զհիգացելոցն կորուստ: Ահա տեսէ՛ք, մեռանի իգատենչն, այլ մի տայք մեռանել: Սատակի առաջի սեղանոյն արիւնահեղն, այլ օգնել փութացարո՛ւք: Գլխատի Սիմէի, այլ ձեռն տուք գթալով. չէ աստ, ասացէ՛ք: Սողոմոնի եւ ոչ ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն: Քրիստոս է աստ ծափս հարէք ամենայն հեթանոսք, որ ասէ թէ «եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք եւ ոյք ունիք զբեռինս ծանունս եւ ես հանգուցանեմ զձեզ:

Այլ եւ ձեզ պատուիրեաց հզօրագունիցդ եւ կարողացդ: Թէ դուք որ կարողդ էք, զակարութիւն տկարացն բարձէ՛ք: Կոչեցեալք ի Քրիստոսէ ուտել զհաց երկնաւոր, կոչեցէ՛ք ընդ ձեզ զկաղսն եւ զկոյրսն եւ զհիւանդս: Գիել կաթն յօժարեցուցէ՛ք վտրգէտոն ի սննդականութիւն եւ յուրախա-

րար բաժակէն ըմպել ուսուցէք յանուշա-
րար ուրախութիւնն ոգւոցն:

Իսկ դուք՝ որ այժմիկ ի ներքսդ էք՝ լե-
րո՛ւք կոչնականք եւ հրաւիրակք արտաքոյ
յանցաւորացն. ելէ՛ք ի հրապարակս եւ ի
փողոցս ժողովեալ զամենայն ախտացեալսն
ոգւովք եւ զբեկեալս մեզօք ածէ՛ք այսր եւ
բժշկին ամենեքեան բերելով ընդ ինքեան
զխոստովանութիւնն եւ զարտասուս: Ըստ
իւրաքանչիւր ախտից բժիշկքն յայտնի են
եւ պատրաստ. զմաքսաւորն առ Մատթէոս
աւետարանիչ ածէ՛ք էւ Զաքէոս. զպոռնիկս
առ կինն պոռնիկ, որ այսօր դուստր է Քրիս-
տոսի. զաւազակս առ աւազակն դրախտաբաց,
զուրացօղս առ արքայութեան դռնապանն
եւ փակակալ Պետրոս: Եւ գին աւելի ինչ ոք
քան զաղօթս եւ զարտասուս ո՛չ պահանջէ:

Վասն որոյ զձեզ աղաչեմ հաստատնոցդ,
դեռ եւս անգայթիցդ՝ մի նճանեցուցէք զա-
ղօթս ձեր փարիսեցւոյն թէպէտ եւ բիւր
բարեաց զանձինս գտանիցէք եղեալ պատ-
ճառ, այլ ասացէ՛ք եթէ ծառայք անպիտանք
եմք:

Արդ եղիցի ձեզ ընդ այդպիսի զարգու եւ
զերկնից փափագելի զգեճուլ զզարդն եւ լսել

զփառաւորեալ եւ զերանելի բարբառն թէ ե-
կայք՝ օրհնեալք Հօր իմոյ ժառանգեցէք զպատ-
րաստեալ ձեզ արքայութիւնն ի սկզբանէ աշ-
խարհի: Որում լիցի մեզ արժանի լինել եւ
ամենեցուն շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ
Տեառն, որում փառք յաւիտեանս յաւիտե-
նից. ամէն:»

ԽԲ.

Մեծ վայելութիւն փառաց Աստուծոյ:

Ո՞ք դա, որ զխորհուրդս իմ յանդգնի հետա-
զօտել.

Պնդեա՛ զմէջ քո իբրև այր, հարցից և տո՛ւր պա-
տասխանի,

1. Ո՞ւր էիր, յորժամ հիմունս արկանէի ես եր-
կրի,

Աղէ՛ դու օ՛ն պատմեա՛ ինձ թէ խելամուտ ես հան-
ճարոյ.

Ո՞ եդ զչափ դորին կամ ո՞վ արկ ի վերայ դո-
րին լար.

Յէ՞ր վերայ աղիք դորին յեցեալ, ո՞վ զվէմն
անկեան էարկ ի դմա,

Յորժամ աստեղք եղեն ցիրք ընդ խորանարդ
երկնից սփռեալ

Օրհնեցին զիս մեծաձայն հրեշտակք իմ պար
առեալ զինև:

2. Փակեցի դրամբք զծով զալիս նորա սանձակո-
ծեալ
Մինչ հանգոյն իմն յարգանդէ մօր ելանէր գայր
նա ի լոյս.
Եդի նմա զմէգ ի հանդերձ և զմոռախուղ ի խան-
ձարուրս,
Եդի սահմանս նմա, եդի փականս աղիս և
դրունս.
Ասացի ցայդ վայր եկեսցես, մի՛ այտի անդր ան-
ցանիցես,
Այլ անդրէն ի քեզ ալիք քո ամէհիք խորտա-
կեսցին,
3. Եթէ առ քե՞ կարգեցի զլոյս արփիասկիզբն,
առաւօտին,
Եւ առ քե՞ ինչ արուսեակն ետես զուհի իւր
երկնաձեմ.
Քե՞ ինչ սարսեն բեռք երկրի ի բաց զանկրօնս
Թօթափել.
Վամ թէ քո՞ առեալ զկաւ ստեղծեր նովաւ խօ-
սուն զմարդ,
Վամ կարիցե՞ս վերստին մերժել զլոյս յամբար-
շտաց,
Եւ զբազուկս հետեւոց ամբարտաւանս խորտա-
կել,
Հասեա՞լ իցես յակն ծովու, շրջեա՞լ ընդ հետս
անդնդոց,
Բանայցե՞ն առ ոտս քո զահի հարեալ զրոյնք
մահու,
Սարսիցե՞ն ի տեսանելն զքեզ պահակք անդնդեհ
պետք:

4. Խելամո՞ւտ լայնութեան առ ի ներքոյ երկնիցս
իցես,

Աղէ՛ պատմեա՛ դու ինձ զչափ դորին, գողջիր
որչափ իցէ.

Զի՞նչ երկիր իցէ ուր լոյսն ազանիցի, զի՞նչ
ուր խաւար.

Տա՛ր ի սահմանս զիս նոցին, թէ հմուտ շաւղաց
իցես նոցուն.

Գիտիցես իսկ թերևս, հասակակից իցես նոցին,
Ընդ այն աւուրս ծնեալ, և յոգն աւուրց քոց

իցէ թիւ.

5. Երթեա՛լ իցես ի շտեմարանս ձեան, երթեա՛լ ի
գանձ կարկտի,

Ուր համբարեալ կան ինձ ընդդէմ թշնամեաց
յօր պատերազմի,

Ուստի՞ եղեամն ելանէ, ուստի՞նդ երկնաւ սփռի
հարաւ.

Ո՞յր զսաստիկ անձրեաց տեղատարափս պատ-
րաստեալ,

Տեղեալ զամպրոպս ի յերկիր յանմարդաբնակ և
յանջրդի,

Արբուցանել զերէզ անկոխ, բուսուցանել զգեղ
գալար:

Ո՞է հայր անձրևի, ո՞է որ ծնաւ զշաղ ցօղոյ-
Յո՞յր արգանդէ ելանէ սառն և ո՞ երկնեաց զեղ-

եամն յերկինս,

Որ ծորեալ իբրև զջուր, կարծրապնդի իբրև զվէմ:

6. Խելամո՞ւտ իցես կարգի արփաճեմ բաղմաստե-
ղաց.

- Քո՞ զպատրըւակ Հայկին ի վեր առեալ՝ ածեալ
զայն ի տեսիլ:
- Ի՞նչ զարուսեակն բանայցես ծագել յիւրում
ժամանակի:
- Ի՞նչ զգիշերավարն ի լոյս նսեմ երեկորին:
- Գիտիցե՞ս զշրջանակս երկնից և ինչ որ ընդ
երկնաւ:
- Պոչիցե՞ս զամպս, և ամպք ահիւ լուիցե՞ն քեզ
տալ տեղատարափ:
- Արձակիցե՞ս շանթս ընդ երկին և յակնարկել քո
շանթի գնայցե՞ն:
- Եւ ասիցեն ցքեզ թէ զի՞նչ տաս հրաման, ա-
ւասիկ կամք:
7. Ո՞վ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկել
նոցա զբեհեզ:
- Ո՞վ ետ նոցին հանճար առնել ասղամբ կեր-
տուած նկարակեր:
- Ո՞ թուէ զամպս իմաստութեամբ, յարկէ զեր-
կինս զերկրաւ:
- Հեղու փոշի զնովաւ և դրամ իբրև զվէ՛մ հաս-
տէ գետին:
- Որսայցե՞ս դու առիւծուց ճարակ կորեանցն ի
յաղեցումն:
- Զկայ ի յորջս առեալ ինքեանց կամ ի մայրիս
դարանակալ:
- Ազոաւուց սևաթորմից ո՞ խնամարկեալ տայ կե-
րակուր:
- Ի կարգալ ձագուցն առ Տէր շուրջ ի կրկիտ
մոլորելոց:

8. Դո՞ւ զխրխենջ ետուր ձիոյ և ագուցեր իւր
զօրութիւն,
Եդեր ա՛հ ի պարանոց նորա և գնացս սօս ի ճեմ,
Փառս լանջաց նորա դո՞ւ արկեր զխրոխտ յան-
դգնութիւն,
Զի որոտայ ի դաշտի և վրնջելով դափր հատանէ.
Զի ելանէ զօրութեամբ դիմագրաւեալ ի պատե-
րազմ,
Անվեհեր ՚ի ճարճատել նետից, անդարձ ի յեր-
կաթոյ,
Շողան աղեղն և սուսեր, շկահէ զնովաւ տէգ
ընդ վահան.
Ինքն անհանդարտ խիզախէ մինչև ուրեմն հար-
կանի փող.
Եւ իրրև փող հարկանիցի, վա՛շ վա՛շ կարգայ
վազս առնելով
Եւ փոնջելով՝ ի հեռուստ առեալ զհոտ պատերա-
զմի:

Հ. Ե Հիւրիւն.

Գիրք Յովբայ տաղաշափեալ 63.

Վ. Ե Ր Զ

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Բառնալ ազգին Արչակունեաց	5
Բ.—Ընդ կործանումն Հայկաղեան գահու, ...	9
Մ. Ջախջախեան	14
Գ.—Սկիզբն Հալածանաց	—
Դ.—Ի պարտութիւն թշնամեաց, Ա. Բագ- րատունի	24
Ե.—Առաջարկութիւն	25
Զ.—Պատասխանի	32
Է.—Աջ Տեառն, Սաղմոս տաղաչափեալ Ե. Հիւրմիւզեան	36
Ը.—Երթ նախարարաց ի դուռն	—
Թ.—Արտաշէս Բ. Տօմարադիր, Ղ. Ալիշանեան	46
Ժ.—Խորհուրդ նախարարաց	47
ԺԱ.—Մատնութիւն Տեառն, Ս. Սահակ Պարթև	56
ԳԲ.—Ուրացութիւն	57
ԺԳ.—Մայիս, Ղ. Ալիշանեան	66
ԺԴ.—Միաբանութիւն ուխտին Հայոց	67

ԺԵ.— Ի Մոլոսէս Խորենացի, Մ. Զախջախեան	79
ԺԶ.— Երթ Հայոց յԱղուանս	80
ԺԷ.— Ս. Կոյսն Հոփփսիմէ, Ս. Ներսէս Շնորհալի	90
ԺԸ.— Նենգութիւն Վասակայ	—
ԺԹ.— Հոկտեմբեր, Ղ. Ալիշանեան	101
Ի.— Ճակատն Աւարայրի	102
ԻԱ.— Արարիչն ի Խաչին, Ս. Սահակ Պարթև	115
ԻԲ.— Մաքառումն	116
ԻԳ.— Ի Ս. Վարդանանս, Մ. Զախջախեան	123
ԻԴ.— Ազատութիւն	124
ԻԵ.— Առ Ամանորն Ղ. Ալիշանեան	130
ԻԶ.— Հարցափորձ	131
ԻԷ.— Յերանուհին Շուշան, Գ. Աւետիքեան	137
ԻԸ.— Անկումն Վասակայ	138
ԻԹ.— Էջ Տեառն ի դժոխս, Ս. Ներսէս Շնորհալի	149
Լ.— Վերադարձ նախարարաց	150
ԼԱ.— Զգարուն և զաման Գուստեղծեր, Ե. Հիւրմիւզեան	158
ԼԲ.— Կանայք	159
ԼԳ.— Ի Ս. Վարդանանս, Մ. Զախջախեան	164
ԼԴ.— Վահան Մամիկոնեան	165
ԼԵ.— Առ Զեփիւռն, Ղ. Ալիշանեան	170
ԼԶ.— Ապստամբութիւն	—
ԼԷ.— Ողբ Եղեոսիոյ, Ս. Ներսէս Շնորհալի	175
ԼԸ.— Մահ Պերոզի	178
ԼԹ.— Հաշտութիւն	193
Խ.— Հայկ Դիւցազն, Ա. Բաղրատունի	191

ԽԱ.—Մարզպանութիւն Վահանայ 209

ԽԲ.—Մեծ վայելչութիւն փառաց Աստուծոյ,
գիրք Յովնայ տաղաչափեալ Ե. Հիւրմիւզեան 221

181. The first part of the book is devoted to a general
 introduction to the subject of the history of the
 world, and to a description of the various
 countries and peoples which have been
 known to man since the beginning of
 the world. The second part of the book
 is devoted to a description of the
 various kingdoms and empires which
 have been founded in the world, and
 to a description of the various
 wars and revolutions which have
 taken place in the world. The third
 part of the book is devoted to a
 description of the various sciences
 and arts which have been discovered
 and invented by man, and to a
 description of the various
 improvements which have been made
 in the world. The fourth part of
 the book is devoted to a description
 of the various customs and manners
 which have prevailed in the world,
 and to a description of the various
 laws and constitutions which have
 been enacted in the world. The fifth
 part of the book is devoted to a
 description of the various religions
 and sects which have prevailed in
 the world, and to a description of
 the various prophecies which have
 been given in the world. The sixth
 part of the book is devoted to a
 description of the various events
 which have taken place in the world,
 and to a description of the various
 revolutions which have taken place
 in the world. The seventh part of
 the book is devoted to a description
 of the various states of the world,
 and to a description of the various
 governments which have prevailed
 in the world. The eighth part of
 the book is devoted to a description
 of the various manners and customs
 which have prevailed in the world,
 and to a description of the various
 laws and constitutions which have
 been enacted in the world. The ninth
 part of the book is devoted to a
 description of the various religions
 and sects which have prevailed in
 the world, and to a description of
 the various prophecies which have
 been given in the world. The tenth
 part of the book is devoted to a
 description of the various events
 which have taken place in the world,
 and to a description of the various
 revolutions which have taken place
 in the world.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ՝	Գրք	Գլխաւ	Գրք
3	16	միամեայն	միամեայ.
7	16	խօսէեն	խօսէին
23	17	ընթացան	ընթացան.
28	8	անարդու թիւն	անարդու թիւն.
›	10	Քրիստոսի	Քրիստոսի
›	13	անարդու թիւն	անարդու թիւն.
29	15	մայրիաց	մայրեաց.
›	20	յայտնապես	յայտնապես.
›	24	Հապատակութեամբ	Հպատակութեամբ.
30	7	ի ձենջ, ձէղ	ի ձենջ, ձեղ.
›	8	Հեղգայք	Հեղգայք.
›	9	Հոգուոյ	Հոգւոյ.
›	12	կամիք	կամիք.
›	19	օրենքն	օրէնքն.
33	17	կարասուոյ	կարասւոյ.
36	12	եղէգնաշար	եղէգնաշար.
38	18	ամենեցուց	ամենեցունց.
›	23	կործեցուցանել	կործեցուցանել.
42	4	քոյոց	քոյոյ
46	10	Մեզ ի շամփուրսն	Մինչ ի շամփուրսն.
47	11	զեղծուսցես	զերծուսցես.
53	2	գիտէր	գիտէր.
›	18	զարուն	զարին
55	8	եկեղեցուոյ	եկեղեցւոյ
›	25	լուասիցն	լուասցին
58	11	Հաւատոցն	Հաւատոցն

60	16	ինքեաց	ինքեանց
61	19	հասհատեաց	հաստատեաց
62	17	Բագրեանդա	Բագրեանդոյ
64	25	որոյ	սրոյ
66	16	ելալ	ելեալ
›	17	հովիտ	յովիտ
›	19	Պարապետ	կարապետ
67	6	Յանգոյն	Հանգոյն
›	13	Ճաճանչաւ ուխտ	Ճաճանչաւուխտ
68	19	խեղախելով	խիղախելով
71	6	լինիք	լինի
73	10	Սսկսաւ	Սկսաւ
74	4	մի	միս
›	8	փշտիպանանց	փշտիպանացն
›	9	հանդէրձս	հանդերձս
›	19	ձեռնարկեցեք	ձեռնարկեցէք
75	25	զերեւի	զերեւի
76	5	հանդէրձ	հանդերձ
78	7	կայնայք	կանայք
›	10	ե-եկեղեցեաց	եկեղեցեաց
›	16	կայնայք	կանայք
80	16	քան	լքան

